

İBN HACER'İN BUHÂRÎ RAVİLERİ SAVUNUSU: HEDYU'S-SÂRÎ ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Osman ORUÇHAN*

Öz

Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh isimli eseri, tasnif edildikten sonraki birkaç asır boyunca diğer hadis kitaplarından farklı görülmemiştir. Bu dönem içinde kimi hadis âlimleri onu övmüş, kimileri de eleştirmiştir. Bu kitap, Hicri VI. asırdan itibaren ise Müslümanların çoğu tarafından İslami bilginin Kur'an'dan sonra en sahih kaynağı telakkî edilmiştir. Bazı hadis âlimleri, bu eserdeki hadisleri ve onları rivayet eden ravileri güvenilirliğin zirvesinde görmüşlerdir. Bu nedenle, onlara yönelik eleştirileri savunularıyla bertaraf etmeye çalışmışlardır. Bu makalede İbn Hacer'in Hedyu's-Sârî isimli eserinin dokuzuncu bölümünde savunulan Buhari ravileri incelenmiştir. Bu bölümde 464 Buhari ravisi İbn Hacer tarafından savunulmuştur. Makalede, bu kitapta savunulan Buhari ravileri yedi ayrı bölümde ele alınmıştır. İncelemede, İbn Hacer'in bu ravileri savunmadaki metodu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespit için diğer münekkitlerin ilgili raviler hakkındaki yorumlarından da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Hacer, Buhari, Sıhhat, Hedyu's-Sârî, Tenkit.

Ibn Hagar's Defence on Bukhari's Narrators: an Evaluation Specific to Hadyu Al-Sari

Abstract

Al-Bukhari's al-Cami al-Sahih wasn't seemed different, after its being classified from other Hadith books during a few centuries. During this period some hadith scholars praised it and criticized others. This book, from the sixth century Hijri has been accepted the most authentic source of Islamic knowledge after the Qur'an by the most of Muslims. Some hadith scholars have seen the hadiths in this work and the narrators who narrated them on the peak of reliability. Because of that, they have tried to eliminate criticism against them with their argu-

* Yrd. Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, orucuhan@pau.edu.tr

ments. In this article, Bukhari's narrators who defended in the ninth chapter of Ibn Hajar's book that named Hadyu al-Sari were examined. In this chapter, 464 Bukhari's narrator was defended by Ibn Hajar. In the article, the Bukhari's narrators who defended in this book were examined in seven separate sections. In that examination, the method of Ibn Hajar's defense of these narrators was tried to determine. In this determination, also from the comments of the other supporters on the criticized narrators were benefited.

Keywords: Ibn Hajar, al-Bukhari, Authenticity, Hadyu al-Sari, Criticism.

1. Giriş

Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'i, tasnif edildiği dönemden birkaç asır sonrasında itibaren Müslümanların azımsanmayacak bir kısmı nezdinde yeri tartışılmaz, karizmatik bir öneme sahip olmuş, İslami bilginin Kur'an'dan sonra en değerli kaynağı telakkî edilmiştir.¹ Öyle ki geçmişte ve günümüzde ilahi kökenli bir kitap gibi muamele görmüş, Kur'an'ın hatimleri yapıldığı gibi Buhârî hatimleri de yapılagelmiştir.² Yine Buhârî'nin *es-Sahîh*'inin darlık, korku, düşman istilası, hastalık, aşırı kıtlık gibi vak'alarda okunmasının faydalı ve bunun tecrübe ile sabit olduğu ileri sürülmüştür.³ Hatta onda bulunan hadislerin sıhhati konusunda ümmetin icmasının bulunduğu, dolayısıyla ondaki herhangi bir hadisin eleştirilmesinin büyük bir sorun olarak görüldüğü, inkârının ise bir Müslümanı iman noktasında sıkıntıya sokacağı dile getirilir olmuştur. *es-Sahîh*'e yönelik bu düşünce tarzı neredeyse onun insan çabasının ürünü bir seçme ve eleme sistemiyle oluşturulduğunun unutulup, onda bulunan bazı hata ve eksikliklerin görmezden gelinmesine ve ne pahasına olursa olsun savunulmasına neden olmuştur.

Klasik hadis usulünde bir hadisin sıhhat derecesinin değeri büyük oranda onun isnad zincirinde bulunan râvilerin adalet ve zabt şartlarına haiz olup olmamasıyla ilişkilidir. Bu açıdan Buhârî ravileri, özellikle hicrî VI. asra kadar çeşitli muhaddislerce yazılmış eserlerde değerlendirilmiş ve bazıları çeşitli oranlarda kusurlu bulunmuştur. Mesela Buhârî'den bir asır sonra vefat eden İbn Adiy (ö. 365/976), bir taraftan, onun, eserine sahih hadisleri aldığını iddia

¹ Bu önem için bkz. M. Yaşar Kandemir; "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 118.

² <http://www.islamibirlik.com/vakif-haberleri-ifamda-buhari-i-serif-hatmi-1604.html>; <http://asyaninsesi.com/talibandan-buhari-hatmi-programi/>

³ Abdulaziz b. Şah Veliyyullah Dehlevi; *Bustanu'l-Muhaddisin*, (çev.: Ali Osman Koçku-zu) Ankara, 1986, s. 187.

ederken, diğer taraftan da zayıf râvileri tespit ettiği kitabı *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl* isimli eserinde bazı Buhârî ravilerini eleştirmekten geri durmamıştır.⁴ Onunla akran sayılan ed-Dârekutnî (ö. 385/995), Buhârî ve onun meslektaşı Muslim'in *es-Sahîh*'lerini inceleyerek, *et-Tetebbu'* adını verdiği eserinde her iki kitaptaki hadisleri senetleri açısından inceleyerek, eksik ve hatalı oldukları; yani gerekli sıhhat şartlarını taşımadıkları gerekçesiyle 110 hadisi eleştirmiştir. Daha sonraları Ebû Mes'ûd ed-Dımeşkî (ö. 400/1009), Ebû Zerr el-Herevî (ö. 434/1042), İbn Hazm (ö. 456/1063), İbn Abdiberr (ö. 463/1071), el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Ebû Ali el-Gassânî (ö. 498/1104) de telif ettikleri eserlerde Buhârî'nin kimi rivayetlerini eleştirmişlerdir. İbn Hazm (ö. 456/1064), bir taraftan onu överken diğer taraftan bazı hadislerinin uydurma olduğu hükümünü verebilmektedir. Keza meşhur tarih ve hadis âlimi Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Tarihu Bağdâd*'ında onu yere göğe sığdıramazken⁵, *el-Muvaddih* isimli eserinde tenkit etmekte ve 74 hadisinde evham bulunduğunu beyan etmektedir.⁶ Buraya kadar ismini zikrettiğimiz pek çok âlim nazarında Buhârî değerli bir muhaddistir, ancak hatasız değildir. Bu nedenle, eseri *es-Sahîh*'i tasnif etmedeki hassasiyeti nedeniyle onu methetmelerinin yanında, ilmî hassasiyet ve sadakat gereği kusurlarını da dile getirmekten imtina etmemişlerdir.

VI. hicri asrın ilk yarısının sonlarında vefat eden Kâdî İyaz (ö. 544/1149), Buhârî'nin *es-Sahîh*'indeki hadislerin sahih olduğu konusunda icma bulunduğuna dair bilgi veren ilk âlim olarak görünmektedir.⁷ İbnu's-Salâh (ö. 643/1245) ise *Ulûmu'l-Hadîs*'inde bu durumu perçinlemiştir. Ona göre sahih hadisleri ilk olarak eserinde toplayan muhaddis Buhârî'dir ve Buhârî ile Muslim'in mezkûr eserleri *Allah'ın Kitabı*'ndan sonra en sahih kitaplardır. Buhârî'nin kitabı diğerine göre daha sahih ve daha faydalı bir kitaptır.⁸ Buhârî ravileri, onu kusursuz gören bazı hadis âlimlerince, eleştiriden uzak tu-

⁴ Kamil Çakın; "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. X, sy. 1, 2, 3, 4. Ankara, 1997, s. 103.

⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *El-Muvaddih li Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*, (Tashih; Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), (Musahhah'in Mukaddimesi), Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985, I, 5.

⁶ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 105.

⁷ Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", s. 107.

⁸ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnu's-Salâh; *Ulûmu'l-Hadîs*, (tahk.: Nuruddin Itr) Beyrut, 1984, 17-18.

tulmaya çalışılmıştır.⁹ Zira bu ravileri eleştirmek, Buhârî hadislerini zayıf saymak anlamına gelecektir. Oysa onlara göre bu raviler, Buhârî'nin eleştiri süzgecinden geçmeyi başarabildikleri için neredeyse dokunulmazlık kazanmışlardır. Onları eleştirmeyi göze alan biri, Buhârî gibi hadislerinin sıhhatinde icma edilmiş birini eleştirmeye cür'et etmiş olduğunu unutmamalıdır. Bu gerekçeyle onlar söz konusu ravileri savunmak için olanca gayretlerini göstermişlerdir. Bunlardan biri de IX. hicri asırda yaşamış olan hadis âlimlerinden İbn Hacer (ö. 852/1449)'dir. O, farklı münekkitler tarafından eleştirilen, yüzlerle ifade edilebilecek sayıda Buhârî ravisini, onun *es-Sahîh*'ine yazdığı şerhi *Fethu'l-Bârî*'nin mukaddimesi olarak kaleme aldığı eseri *Hedyu's-Sârî*'de savunmuştur.

Buhârî'nin *es-Sahîh*'i ve ravileri üzerine tenkit ya da savunma temelli başka çalışmalar da yapılmıştır.¹⁰ Bizim bu çalışmamız eleştirel nitelikli olmakla beraber, doğrudan *es-Sahîh*'e yönelik bir çalışma değildir. Biz çalışmada, İbn Hacer'in bu eserinde savunduğu Buhârî ravilerini savunma usulünü, üslubunu ve savunusunda ne kadar güvenilir olduğunu tespit etmeye çalıştık. Çalışmada, eleştirilen raviler hakkında İbn Hacer tarafından verilen kararların doğruluğunu araştırmak için ravi güvenilirlikleri tespit edilmeye çalışılmış olan rical edebiyatının ilgili kaynaklarına başvurulmuştur. Bu ravilerin tamamını inceleyerek her bir hakkında sonuca ulaşmaya çalışmak bir makale boyutunun sınırlarını aşacağından, konu, eleştiri alanları doğrultusunda alt başlıklara ayrılmış ve her başlık altında yeteri kadar örnekler verilerek değerlendirilmiştir.

⁹ Bunlardan biri de son dönem hadis âlimlerinden Ahmed Muhammed Şakir (ö.1958)'dir. O, meşhur âlimlerin Buhârî ve Muslim'in *es-Sahîh* isimli eserleri hakkındaki görüşlerini değerlendirirken konuyu çok iyi bilen hadis otoritelerinin Sahîhayn hadislerinin tamamını tereddütsüz sahih kabul ettiğini. Bu hadislerin hiçbirinde tenkit edilecek bir yön ve zayıflık bulunmadığını, Sahîhayn hadislerini eleştiren Darekutnî gibi âlimlerin, ele aldıkları hadislerin zayıf olduğunu değil Buhârî ile Müslim'in kabul ettiği en üstün derecedeki sıhhat şartlarına sahip bulunmadığını ileri sürdüklerini belirtir. (Ahmed Muhammed Şakir; *el-Bâisu'l-Hasîs*, Kahire 1377/1958, s. 35.)

¹⁰ Mesela bkz: Cemal Sofuoğlu; "Muhammed Sadık Necmi'nin Buhârî'ye Yöneltiltiği Bazı Tenkidler", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: VI, İzmir-1989, s.89-94; Selahaddin Polat, "Buhârî'nin Sahîh'ine Yapılan Bazı Tenkidlerin Değerlendirilmesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 4, Kayseri-1990, s.237-255; Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar*, c:10, sayı:1-3, 1997, s.1-29; Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkitler*, İzmir-1995 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Mehmet Eren; *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, Konya: Nükte Kitap, 2003, s.53-83; Mehmet Bilen; *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013; Süleyman Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri" *Bilimname*, XXVIII, 2015/1, 27-54.

Bu çalışmada, eserinin oldukça kısa bir bölümünü ele alacağız. İbn Hacer (ö. 852/1449), IX. hicrî asırda, Buhârî'nin *es-Sahîh*'inin dokunulmazlığının sarsılmaz hal aldığı bir dönemde yaşayan ve ona oldukça külliyatlı bir şerh yazan âlimdir. Bu bakımdan onun *es-Sahîh*'in tasnif edilişinin ardından, ona yönelik olarak yapılan eleştirilere bakışının tespiti günümüz Müslümanlarına, Buhârî'ye daha nesnel bir bakış açısı kazandırılması bakımından önem arz etmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Hacer'in, *Hedyu's-Sârî* isimli eserinde serdettiği Buhârî savunusu üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır. Mehmet Bilen'e ait olan ve "*İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*" adını taşıyan bu eserde, bizim üzerinde çalıştığımız bölüm üzerine bazı atıflar bulunsa da kapsamlı bir inceleme yapılmamış olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

2. Hedyu's-Sârî ve Buhârî Ravilerinin Eleştirildiği Bölüm Hakkında

İbn Hacer'in Fethu'l-Bârî'sinin mukaddimesi olarak kaleme aldığı *Hedyu's-Sârî* isimli eseri ve asıl konumuzu teşkil eden, bu eserin dokuzuncu bölümü hakkında bazı bilgiler vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Hedyu's-Sârî, müellif tarafından Buhârî'nin *es-Sahîh*'ine ilişkin önemli bazı ön bilgilerin sunulduğu bir kitaptır. On fasıla/bölüme ayrılarak yazılmıştır. Bunlardan, bizim makalemize konu olan dokuzuncu bölümün başlığı, "Bu Kitabın (*es-Sahîh*'in) *Ta'n Edilen es-Ravilerinin Alfabetik Bir Şekilde Ele Alınarak Eleştirilere Konularına göre cevap verilmesi ve Bunların Asıllarda, Mutabi veya Şâhidlerde Olması Durumlarına Göre Temyiz Edilmesi*" şeklindedir.

İbn Hacer bu bölüme; Buhârî'nin, mecrûh ravilerden hadis nakline bakışı, ravilerin cerh ediliş nedenleri ve bunların değerlendirilmesi üzerine yazdığı bir girişle başlamıştır. O, asıl konuyu iki ana bölüme ayırarak incelemektedir.

Birinci bölümde, cerh edilen râvîleri alfabetik sırayla vermekte; onları cerh eden münekkitleri ve cerh nedenlerini nakletmektedir. Ardından da çeşitli argümanlar kullanarak bu ravileri savunmaktadır. Bu bölümde, farklı münekkitlerce cerh edilen, İbn Hacer'in savunduğu Buhârî ravilerinin sayısı, tespitlerimize göre 396'dır.

İkinci bölümde ele alınan raviler, iki alt bölümde değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bunlardan birincisinde, Buhârî'nin muallak olarak naklettiği hadislerin bazı ravileri alfabetik sıralamaya göre ele alınmıştır. Burada, her birinin hadis rivayetindeki güvenilirliklerine yönelik eleştirilere kısaca değinilmiş ve varsa rivayetlerine mütabilik ve şahitlik durumları açıklanmıştır. Bu bölümde zikredilen ravi sayısı; yedisi önceki bölümde de adı geçen ravilerden olmak üzere toplam 75'tir.

İbn Hacer, ikinci bölümü, yine iki alt başlık altında incelemiştir. Birincisinde inançları bozuk ve mübtedî/bid'atçı oldukları gerekçeyle cerh edilen 69 ravinin isimlerini alfabetik sırayla vermiş ve her birinin hangi bid'atçı mezhebe mensup olmakla itham edildiklerini açıklamıştır. Buna göre söz konusu ravilerden yirmi yedisi *kaderi inkâr ettiği*, on sekizi "*Şit*", on ikisi "*mürçil*", altısı "*Nâsıbl*", üçü "*Haricî*", biri "*Rafızî*" oldukları, birinin de *Kur'an'ın mahluk olduğu* görüşünde tevakkuf ettiği, yani buna karşı çıkmadığı gerekçeyle cerh edilmişleridir. İkinci alt başlık altında ise 223 ravinin isimlerini sıralanarak, bunların haksız yere, delil ve dayanak olmaksızın cerh edildiği iddia edilmiştir. İbn Hacer'e göre bu raviler önyargı, inat, cârihin ilmî yetersizliği ve cerh ettiği ravinin kimliği ya da güvenilirliği konusunda bilgisizliği gibi geçersiz nedenlerle cerh edilmiştir. O, cerh eden kimseler, cerh nedenleri ve -kendi düşüncesine göre- bu cerhin niçin geçersiz olduğu konusunda savunuda bulunmuştur. Bu son iki grupta yer alan raviler yukarıda zikredilen 396 ravi arasında bulunmaktadır.

Netice itibarıyla İbn Hacer, *Hedy's-Sârî*'nin bu bölümünde, cerh edilen 464 Buhârî ravisinin savunusunu yapmıştır.

3. İbn Hacer'in Buhârî Ravilerine Yöneltilen Eleştirileri Savunma Metodu

Klasik hadis tashihi, yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere azami ölçüde senet tenkidiyle ilişkili olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla klasik bir hadis koleksiyonunun sahlılığı, büyük oranda ondaki hadislerin senetlerinde inkıta bulunmaması ve râvîlerin güvenilirliğinin tespiti üzerinden belirlenmeye çalışılmıştır. İşte bu sebeptendir ki İbn Hacer, *es-Sahîh*'in senetlerinin olduğu kadar, hatta daha da güçlü bir şekilde râvîlerinin de güvenilir olduğunu ispatlamaya önem vermiştir.

İbn Hacer, eleştirilen Buhârî ravilerini savunmaya ayırdığı bölüme şu sözlerle başlamaktadır: “*Konuya girmeden önce belirtmeliyiz ki; insaf sahibi herkes es-Sahîh yazarının eserinde yer verdiği herhangi bir ravinin, ona göre adalet ve zabt sahibi olduğunu; onlarda gaflet bulunmadığını bilmelidir.*”¹¹ Bu sözler, İbn Hacer’in zihninde *es-Sahîh* ravilerinin güvenilirlik hususunda nasıl konumlandığı bilgisini vermesi açısından oldukça büyük önem arz etmektedir. Onun bu sözlerinde mündemiç olan üç unsur dikkat çekmektedir: Birincisi, *es-Sahîh râvîleri kesinlikle temel güvenilirlik şartlarını taşımaktadırlar*. İkincisi, *onun râvîlerine tenkit yönelten veya -onun ifadesiyle- buna yeltenen herkes insaf sınırlarını aşmış ve saldırgan bir tutum içine girmiştir*. Üçüncüsü ise, *Buhârî’nin ileri sürdüğü güvenilirlik şartları kendi belirlediği şartlardır. Ancak, onun ravi tenkidi konusunda verdiği kararlar, aynı ravilerle ilgili olarak diğer tüm münekitlerin kararlarından daha güçlüdür*. Bu sözler İbn Hacer’in, Buhârî’nin eserine aldığı hadisleri seçerken belirlediği şartların, bir hadisin Hz. Peygamber’e aidiyetinin belirlenmesinde en doğru ve en güvenilir şartlar olduğu ön kabulünü de içermektedir. Nitekim o, sözlerinin devamında cumhurun, Buhârî ve Muslim’in bu iki eserini “*Sahîhayn*” şeklinde nitelendirmiş olduklarını; bunlardaki râvilerin, dolayısıyla Buhârî’nin mezkûr eserinde onlardan nakletmiş olduğu hadislerin güvenilirliğini tescil ettiklerini iddia etmiştir. Ona göre bu durum Müslüman âlimlerin çoğunluğu (cumhur) tarafından da kabul edilmiş bir gerçektir.

Hemen belirtmeliyiz ki, İbn Hacer’in bu ifadeleri her ne kadar genelleme içerse de ona göre tüm Buhârî ravilerini kapsayıcı değildir. Bir başka deyişle Buhârî ravilerinin tamamı en güvenilir raviler listesinde yer almazlar. O, Buhârî ravilerini iki ana gruba ayırmakta; birinci grupta yer alan ve *usûl/asıllar* olarak isimlendirdiği hadisleri nakleden ravilerin söz konusu sıhhat/güvenilirlik şartlarına haiz olduklarını, ancak ikinci grupta bulunan; *şâhid, mütâbî’* ve *muallak* olarak nakledilmiş olan hadislerin ravilerinin ise bu şartları taşımayabileceğini düşünmektedir. Ona göre bu ikinci grupta yer alan râviler, her ne kadar *zabt* yönünden farklı derecelerde bulunsalarsa da, *adalet* yönünden “sıdk” sıfatının sahibidirler.¹² Bu, onların sika sayılamasalar da, en azından “sadûk” sıfatını hak ettikleri an-

¹¹ Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer; *Hedyu’s-Sârî Mukaddimetu Fethi’l-Bârî*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1379; s. 384.

¹² İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 384.

lamına gelmektedir. Yine de o, bu tür ravileri cerh edici bir tavır sergilemeye yönelecek olanları, bir Buhârî ravisini cerh etmeye cür'et ettiğini unutmaması gerektiği konusunda ikaz ederek manevi açıdan baskı altına almayı ihmal etmemektedir. İbn Hacer bu konuda şunları söylemektedir:

*“Birisinin, söz konusu ravilerden birini ta'n ettiği görülürse, bu yaptığıının İmam Buhârî'nin ta'diline karşı çıkmak olduğunun bilinmesi gerekiyor. Ravinin adaletini, mutlak olarak ya da muayyen bir rivayetle ilgili olarak cerh eden bir kusur, müfesser/açıklanmış değilse böyle bir cerh kabul edilmez. Çünkü âlimleri, ravileri cerh etmeye götüren sebepler değişkendir; kimisi gerçekten cerh edicidir, kimisi de değildir.”*¹³

İbn Hacer, Buhârî ravilerinin güvenilirliğiyle ilgili düşüncesini Ebû'l-Hasan el-Makdisî'nin (ö. 611/1214) *es-Sahîh*'te hadisi tahrîc edilen bir ravi için söylediği; *“Bu, köprüyü geçmiştir.”* sözlerini serdederek desteklemekte ve *“Yani, başkalarının böyle bir raviyi cerh edici sözlerine iltifat edilmez.”*¹⁴ diyerek, bir ravinin güvenilirlik ve dokunulmazlık kazanması için, onun hadisinin Buhârî tarafından *es-Sahîh*'e alınmasını yeterli görmektedir.

Bu sözlerden de anlaşıldığı kadarıyla İbn Hacer, hadislerin sıhhatini belirlemede önceliği Buhârî'ye vermiş durumdadır. Bu düşünce tarzı, onun, kendi dönemine kadar Buhârî üzerinde oluşturulmuş olan karizmaya güvenerek tanıdığı ayrıcalığın bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Zira bu sözlerin mefhumu muhalifinden, diğer eserlerin herhangi bir ravisinin bir hadisinin kabul edilebilmesi için, *Sahîhayn* ravileri aksine daha zorlu bir tenkit ameliyesinden başarıyla geçebilmiş olmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Zira onun zihin dünyasında Buhârî, ravileri tanıma konusunda ilmin zirvesindedir. Bu nedenle, her ne kadar bazı istisnaları bulunsa da, *es-Sahîh*'teki hadislere kaynaklık etmiş olan her bir ravi, eleştirilere karşı behemehâl savunulmalı ve bu cerhin geçersiz olduğu gösterilmelidir. İbn Hacer, geçmişte çeşitli münekkitler tarafından cerh edilmiş olan Buhârî ravilerine yönelik cerh konularına geçmeden önce şu son uyarıyı yapmaktadır: *“Onlardan biri hakkında yapılan cerh faaliyeti, açık bir kusur bulunmadıkça asla kabul edilmez.”* İbn Hacer'in bu sözleri, yukarıdakilere göre daha objektif bir yaklaşımı

¹³ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 384.

¹⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 384.

göstermektedir. Ancak yukarıdaki sözleri çerçevesinde değerlendirildiğinde, onun Buhârî ravilerine yaklaşımının ilmî değil, duygusal olduğunun bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Zira o, yukarıdaki değerlendirmeleriyle geçmişte Buhârî hadislerinin senetlerine ve özellikle de ravilerine yapılmış olan tenkitleri hafife almayı, etkisizleştirmeyi; Buhârî'yi de tüm münekkitlerin üzerinde göstermeyi amaçlamış gibidir.

İbn Hacer, Buhârî ravileri ile ilgili farklı münekkitler tarafından yapılan eleştirileri savunmaya başlamadan önce bu eleştiri konularını şöyle sıralamıştır; “*Bid’at, muhalefet, galat, cehaletu’l-hal ile irsal ve tedlîs içirme ihtimali nedeniyle senette inkıta bulunduğu iddiaları*”.

Biz aşağıda, onun Buhârî ravilerine bakış açısını ve cerh edilen ravileri savunmak amacıyla kullandığı metod ve üslubunu, daha ayrıntılı bir şekilde tespit etmek için, bazı cerh konularına göre sınıflandırarak seçtiğimiz örnekler üzerinden değerlendireceğiz.

3.1. Kimliği ya da Güvenilirliği Bilinmeyen Raviler

Hadis âlimleri, bir hadisin sahih kabul edilebilmesi için ravilerinin adalet ve zabt şartlarını taşımaları gerektiği konusunda hemfikirdirler. Onlar, ravinin bu şartları taşıyıp taşımadıkları konusunda herhangi bir yoruma girişmeden, öncelikle onun kimliği konusunun tespitine önem vermişlerdir. Cerh-ta’dille ilgili kaynaklarda, her bir ravinin biyografisi ve cerh-ta’dîl açısından durumu nakledilirken, ravi ismiyle birlikte ataları, nisbesi/nisbeleri, künyesi/künyeleri ile ilgili bilgiler, hemen ardından da ravinin hadis aldığı şeyhler ve kendisinden hadis alan talebelerle ilgili bilgilere yer verilmiş olması bunun göstergelerinden biridir. Yine, münekkitlerin, bir ravinin âdil ve zâbit olduğunu ifade eden terimler yanında, *ma’rûf* ve *meşhûr* kavramlarını kullanmış olmaları, ravinin münekkitler nazarında tanınmışlık düzeyini ifade etmek amacıyla matuf olmalıdır. Bu ta’dîl kavramlarının bir aksi olarak ravinin, ilgili hadis senedini değerlendiren münekkit tarafından şahsı ya da cerh-ta’dîl durumu açısından tanınmadığını ifade etmek üzere *mechûl* kavramı kullanılmıştır. Bu kavram, bir ravinin cerh veya ta’diline sebep olabilecek hallerinin münekkit tarafından bilinmemesi şeklinde tanımlanmış¹⁵; ravinin bilinmeyen yönleri *mechûlu’l-adâle*, *mechûlu’l-ayn* ve *mechûlu’l-hâl* olmak üzere kategorik olarak üç alt kavramla ifade

¹⁵ Talat Koçyiğit; *Hadis İstılahları*, Ankara 1985, s. 65.

edilmiştir. *Mechûlu'l-adâle*, âdil kimseler tarafından temize çıkarılıp, âdil oldukları belirtilmemiş olan ravileri; *mechûlu'l-ayn*, hadis rivayetiyle tanınmamış, cerh-ta'dil imamları tarafından, konuyla ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamış ve kendilerinden yalnızca bir ravinin hadis rivayet ettiği ravileri; *mechûlu'l-hâl* ise, aynı şekilde, tanınmamış, cerh-ta'dil imamları tarafından, kendisiyle ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamış, ancak kendisinden iki veya daha fazla âdil kişinin, ismini zikrederek hadis naklettiği ravileri ifade etmektedir.¹⁶ Zira zatı/kimliği bilinmeyen bir ravinin adalet ve zabt yönünden güvenilirliğini tespit etmek mümkün değildir. Diğer taraftan, kimliği bilindiği halde adalet ve zabt yönünden durumu tespit edilemeyen bir ravi de, bir hadisin senedinde zayıf bir halkadır. İşte bu nedenle ravi ile ilgili bilinmezliklerin ifade edildiği *mechûl* kavramı hadis tenkidinde cerh lafızlarından biri olarak kullanılmış, ravi üzerindeki cehalet de ta'n sebeplerinden sayılmıştır. Muhaddislerin çoğunluğuna göre *mechûlu'l-ayn* olan ravi ve rivayeti merduttur.¹⁷ Ayrıca güvenilir ravinin *mechûl* ravilerden rivayeti de kabul edilmemektedir. *Mehcûlu'l-hâl* durumunda olan bir râvînin rivayetleri de İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğuna göre merduttur; zira bir rivayetin kabulü için aranan ilk şart, ravisinin âdil olmasıdır.¹⁸

92 | db

Mechûl ravilerin rivayetleri elbette ki tüm âlimlerce bilâ kaydu şart reddediliyor değildir. Örneğin İbn Hıbbân (ö. 354/695) "mechûlu'l-hâl" kapsamında değerlendirilen ravinin rivayetinin; şeyhlerinin ve kendisinden rivayette bulunan kimselerin sika olmaları, ayrıca naklettiği hadisin de munkur olmaması şartıyla makbul olacağını kabul etmektedir.¹⁹

İbn Hacer'e göre ise *mechûlu'l-ayn* bir raviden hadis naklinde tek kalan (teferrüd) ravinin rivayeti, cerh-ta'dilde uzman olan bir ravinin, ya da onun dışında aynı özelliği taşıyan başka bir muhaddisin tezkıyesi ile kabul edilir. Aksi halde kabul edilmez. Ona göre bu konudaki en doğru görüş de budur.²⁰ İbn Hacer'i bu görüşe yönelten sebep, aşağıda örneklerini vereceğimiz üzere *es-Sahîh*'teki bazı

¹⁶ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 212-213.

¹⁷ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 111.

¹⁸ Ahmet Yücel; "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi*, c.I, sy, 2. İstanbul, 1996, s. 155.

¹⁹ Mehmet Ali Sönmez; *İbn Hıbbân ve Cerh Ta'dil Metodu*, İstanbul, t.y. s. 29.

²⁰ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 213.

mechûl ravileri tanınıyor gösterme düşüncesi olmalıdır. Zira bir ravi olarak Buhârî'nin teferrüd ettiği bazı ravilerin mechûl olmadığını ispat sadedinde, onları Buhârî'nin tanıyor olduğu gerekçesini ileri sürmektedir. *Hedyu's-Sârî*'nin, üzerinde çalıştığımız bölümündeki şu sözleri de bu iddiamızı desteklemektedir:

“Buhârî'nin, adaletle maruf olmasını şart koşmuş olması nedeniyle, es-Sahîh'te kendisinden hadis tahrîc ettiği tüm raviler savunulabilir durumdadır. Kim Buhârî ravilerinden birinin mechûl olduğunu iddia ediyorsa o, musannıfın (yani Buhârî'nin) onu tanıdığı iddiasıyla çatışmaya girmiş demektir. Bu durumda, ilgili raviyi tanıdığını iddia eden birinin iddiası, diğerine göre daha fazla bilgi sahibi olması nedeniyle, tanımadığını iddia edenin iddiasına göre önceliklidir.” İbn Hacer, bu hazırlık çalışmasının ardından *es-Sahîh* ravileri arasında mechûl ravi bulunmadığı ön kabulünü ifade eden cümlesiyle, bu konudaki son noktasını koymaktadır. *“Bununla birlikte, aşağıda da açıklayacağımız üzere es-Sahîh ricali içinde cehalet vasfını zikredebileceğimiz bir ravi bulmak mümkün değildir.”*²¹

Tespitlerimize göre İbn Hacer'in, kendi eseri *Hedyu's-Sârî*'de tespit ettiği, mechûl olmakla tenkit edilen ravi sayısı 16'dır. Bu, sadece söz konusu eserde yer alan mechûl ravilerin sayısıdır. Buhârî'de bunun dışında, bu türden başka ravilerin bulunması mümkündür. Örneğin Suyûtî, Buhârî ravilerinden Mirdâs b. Malik el-Eslemî, Cuveyriye b. Kudâme, Zeyd b. Rabah el-Medenî, el-Velîd b. Abdurrahman el-Cârûdî, Ahmed b. Kasım el-Belhî, Usame b. Hafs el-Medenî, Esbât Ebu'l-Yesa', Beyân b. Amr, Huseyn b. Hasan b. Yesâr, el-Hakem b. Abdullah el-Basrî, Abbas b. el-Huseyn el-Kantarî, el-Hasan b. Ali el-Ma'merî, Musâ b. Hârûn el-Hammal ve Muhammed b. Hakem el-Mervezî'nin isimlerini mechûlu'l-ayn olduğu iddia edilenler arasında sıralamıştır.²² Yine, Mehmet Bilen, İbn Hacer'in bu eserinde yer vermediği bir ravinin mechûl olduğu konusundaki bir tespiti dile getirmektedir.²³

İbn Hacer, yukarıdaki toplu savunma dışında, söz konusu ravilerin her birini ayrı ele alarak onların mechûl olamayacaklarını

²¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 384.

²² Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Suyûtî; *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (tahk.: Ahmed Omer Haşim) Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, I, 269-272.

²³ Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, s. 305.

kendi usûlüyle tespit etmeye çalışmaktadır. Aşağıda bunlara bazı örnekler verilecektir.

Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde “*Temim ed-Dârî ve Adiy b. Bedâ Kıssası*” hadisini nakleden Muhammed b. Ebi'l-Kasım (ö.?), İbn Hacer'in anlatımına göre İbn Maîn (ö.233/848) ve Ebû Hâtim (ö. 277/890) tarafından sika sayılmış, ancak İbnu'l-Medînî onu tanımadığını söylemiştir.²⁴ İbn Hacer, ondan üç kişinin rivayette bulunduğunu söyledikten sonra Buhârî'nin de ondan hadis nakletmiş olmasını onun tanınmış olmasının delillerinden biri olarak sayar. Anlaşıldığı kadarıyla onun hadisini nakleden Buhârî haricindeki üç kişi; Ebû Davud²⁵, Tirmizi²⁶ ve Dâreknî'dir.²⁷ Bu kaynaklarda söz konusu raviye ait sadece Buhârî'nin naklettiği rivayet bulunmakta ve ilgili rivayeti kendisinden yalnızca Yahya b. Zekeriyya b. Ebî Zâide (ö. 183) isimli ravi nakletmektedir. Buhârî ile arasında dört ravi bulunduğu düşünülürse Buhârî'nin kendisini tanıyor olması zor görünmektedir. Ayrıca Buhârî, kendisinden hadis nakletmiş olmasına rağmen onun kimliği konusunda tevakkuf etmiştir. Nesefî (ö. 295/907)'nin naklettiğine göre Firebrî (ö. 320/932), şeyhi Buhârî'ye söz konusu hadisi Muhammed b. Ebi'l-Kasım'ın rivayet edip etmediğini sormuş, o da “hayır” cevabını vermiş, ardından onu tanımadığını söylemiştir.²⁸

94 | db

Bazı ravilerin kimliği konusunda Buhârî'nin bir münekkit olarak verdiği bu bilgiler, onun ilgili raviyi yeterince tanımadığını göstermektedir. Örneğin, İbn Hacer'in naklettiğine göre İbnu'l-Kattân el-Fâsî, ravi İbrahim b. Abdurrahman'ın *mechûlu'l-hâl* bir ravi olduğunu söylemiştir. O, bu iddiayı İbn Hıbbân'ın onu *es-Sikât*'ta zikrettiğini, kendisinden bir cemaatin hadis aldığını, Buhârî'nin de *Kitâbu'l-Et'ime*'de onun bir hadisini naklettiğini söyleyerek reddetmektedir.²⁹ Yani ona göre ravi mechûl değildir. Hatta İbn Hıbbân'ın verdiği bilgiye göre o sika bir ravidir. Ayrıca Buhârî'nin, bir hadisini nakletmiş olması da onun mechûl biri olmadığına delildir.

²⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 442.

²⁵ Ebû Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sunen*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, t.y., Akdiye, 19, h. no: 3608.

²⁶ Muhammed b. İsa Ebu İsa et-Tirmizî; *el-Câmiu's-Sahîh*, (Tahk.: Ahmed Muhammed Şakir v.d.), Dâru İhyâit-Turâs el-Arabî, Beyrut, Tefsîr'l-Kur'an, 6, h. no: 3060.

²⁷ Ali b. Ömer Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, *es-Sunen*, (tahk.: es-Seyyid Abdullah Haşim el-Yemânî), Dâru'l-Marife, Beyrut, 1386/1966, en-Nüzûr, h. no: 30.

²⁸ İbn Hacer, el-Askalânî; *Fethu'l-Bâri Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (tahk.: M. F. Abdalbâkî-Muhyiddin el-Hatib), Dâru'l-Marife, Beyrut 1379, V, 410. Ayrıca bkz. Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî; *Tehzîbu'l-Kemâl*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980, XXVI, 305.

²⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 388.

Buhârî onu *et-Tarihu'l-Kebîr*'de zikretmekte ve hadis aldığı kimseleri; Hz. Aişe, Abdullah b. Rabâ ve annesi Ummu Kulsûm bint. Ebî Bekr şeklinde sıralamaktadır. Oğlu Musa'dan gelen bir rivayete göre Câbir b. Abdullah'tan da hadis aldığını kendisi ifade etmiştir.³⁰ İbn Ebî Hâtim (ö.327/939), genel olarak ravilerin güvenilirlik durumları hakkında bilgi vermektedir. Ancak bu ravi hakkında; onun, annesi Ummu Kulsûm'den hadis aldığı; ondan da Zuhrî ile oğulları Musa ve İsmail'in hadis naklettiklerinden başka bir bilgi vermemiştir.³¹ Bâcî (ö.474/1082)³² ile Mizzi'nin³³ verdiği bilgiler de bundan farklı değildir. Sonuç olarak, her ne kadar ravinin mechûlu'l-ayn olmadığı konusunda şüphe bulunmuyorsa da, kaynaklarımızda ilgili ravinin adalet ve zabt yönünden güvenilir olduğunu açıklığa kavuşturacak yeterli bir değerlendirme bulunmamaktadır.

İbn Hacer'in naklettiği kadarıyla, Esbât b. Ebu'l-Yesa' isimli raviyi; İbn Hibban, Şu'be kanalıyla mutabaat edilemeyecek rivayetler naklettiği; Ebû Hatim ise *mechûl* olduğu iddiasıyla cerh etmişlerdir. İbn Hacer, bunlardan yalnızca onun mechûl olduğu iddiasına yönelmiş ve cevap olarak; "*Buhârî onu tanıyor.*"³⁴ sözleriyle yetinmiş, ancak zayıflığına değinmemiştir. İbn Ebî Hâtim (ö.327/939)'in verdiği bilgilere göre Ebû Hatim, onun Şu'be b. el-Haccâc'dan; ondan da Muhammed b. Abdullah b. Havşeb'in rivayette bulunduğunu, ancak kendisinin mechûl olduğunu ifade etmiştir.³⁵ İbn Hibbân onun sikalara muhalif rivayetler naklettiğini; Şu'be'ye isnaden de hadisler naklettiğini ancak bunun, Şu'be b. el-Haccâc değil, başka bir Şu'be olabileceğini söylemektedir.³⁶ Diğer münekkitlerin verdikleri bilgilere bakıldığında, daha ziyade onun zayıf bir ravi olduğu üzerinde durulduğu görülmektedir.³⁷ İbn Hacer bir başka eserinde, babasının adının Abdulvahid olduğunun söylendiği bilgisini nakletmektedir. Ayrıca o, İbn Hibban ve Ebû Hatim'in iddiaları yanın-

³⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmail; *et-Tarihu'l Kebîr*, (tahk.: es-Seyyid Hâşim en-Nedvî) Dâru'l Fikr, Beyrut t.y.), I, 296.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*, İhyâu't-Turâs el-Arabî, Beyrut 1952, II, 111.

³² Bâcî, Suleymân b. Halef; *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, (tahk.: Ebû Lubâbe Huseyn,) Dâru'l-Livâ', Riyad 1986, I, 331.

³³ Mizzi, *Tehzîbu'l-Kemâl*, II, 133

³⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 389.

³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 333.

³⁶ İbn Hibban, Muhammed; *Kitabu'l-Mecrûhîn*, (tahk.: Mahmûd İbrahim Zâyed) Dâru'l-Va'y, Haleb t.y., I, 181.

³⁷ Örneğin bkz. İbnu'l-Cevzi; *ed-Duafa ve'l Metrûkîn*. (tahk. Abdullah el-Kadî) Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1406, I, 96; Şemsuddîn Zehebî; *el-Muğni fi'd-Duafâ'*. (tahk. Nûruddin İtr). b.y., t.y., I, 67.

da, İbn Maîn (ö.233/848)'in onu yalancı saydığı iddiasını da dile getirmektedir.³⁸ Bir ravinin zayıf olduğuna dair yapılan bir yorum teorik olarak onun tanınıyor olmasını gerektirir. Ancak bu yorumlar bazen ravi üzerinden değil, mervi üzerinden yapılabilmektedir. Mesela rivayetin senedinde bulunan bir raviye dayanarak, o ravinin hoca ve talebe isimleri üzerinden bilgi verilebilmekte, rivayet içeriklerine dayanarak da ilgili ravi hakkında kısa da olsa cerh, ya da ta'dîl bilgisi verilebilmektedir. Bu durumda aslında ravi üzerindeki cehalet kalkmamakta, ancak sonraki münekkitler, önceki münekkitlerin verdiği bu bilgiler doğrultusunda onları tanıdıklarını iddia edebilmektedirler. Bu ravide de söz konusu durumun gerçekleşmiş olduğu kanaatindeyiz. Zira verilen bilgilerin niteliği bu durumu çağrıştırmaktadır. Muahhar dönemin münekkitlerinden Zehebî'nin, ravi hakkındaki yorumu da bu duruma işaret ediyor gibidir. Zehebî, onun bir Buhârî ravisi olduğuna değinmiş, ancak mechûl olduğuna dair öncekilerin verdiği bilgiyi tekrar etmiştir.³⁹

96| db

Eserde İbn Hacer'in, bazı ravilerin aslında en azından *mechûlu'l-ayn* olmadıklarına işaret ettiğini görmekteyiz. Örneğin o, Ebu'l-Kâsım el-Lâlekâî'nin *mechûl* dediği Üsâme b. Hafs'ın, *Kitabu'z-Zebâih*'te bir hadisi bulunduğunu, ayrıca Zehebî'nin, dört kişinin ondan hadis naklettiğini⁴⁰ söyleyerek onun mechûl bir ravi olmadığını göstermeye çalışmaktadır. Bir başka eserinde ise, Lâlekâî'nin onu mechûl saymasının arka planında, Buhârî'nin *et-Tarihu'l-Kebîr*'inde onun adına yer vermemiş olmasını gösterdiğini, oysa onun adının mezkûr eserde bulunduğunu⁴¹, dolayısıyla bu görüşün hatalı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır.⁴² Mizzî de Buhârî'nin, ilgili eserinde onun biyografisine yer vermediğini ifade etmiştir. Ayrıca o, Lâlekâî'nin onu mechûl saydığını ve Üsâme'nin *es-Sahîh*'te yer alan rivayetinin, hem kendisi, hem de mutâbaat eden diğer iki ravi tarafından ref edilerek nakledilmiş olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu rivayetin Mâlik'in *el-Muvatta* isimli eserinde mevkuf olarak nakledilmiş olduğuna işaret ettiğini nakletmektedir.⁴³ Bu şahadet, Üsâme b. Hafs'ın adının *et-Tarihu'l-Kebîr*'e sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. İbn Ebî Hâtim

³⁸ İbn Hacer el-Askalânî; *Tehzibu't-Tehzib*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, I, 186.

³⁹ Zehebî, *el-Muğni*, I, 67.

⁴⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 389.

⁴¹ Buhârî, *et-Tarihu'l-Kebîr*, II, 23

⁴² İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, I, 181.

⁴³ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, II, 333.

(ö.327/939) de *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'inde söz konusu raviye yer vermemiştir.

Yine İbn Hacer, Ebû Hatim tarafından meçhul olduğu gerekçeyle eleştirilen⁴⁴ Huseyn İbnu'l-Hasan b. Yesâr'ın tanınmış olduğunu söyleyenlerin bulunduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Ancak anlaşılan o ki, bu bilgiler Zehebî nazarında, onun meçhul bir ravi oluşu üzerindeki sis perdesini aralamaya yetmemiştir. Zira o, yalnızca Ebû Hâtim'in, Huseyn'in meçhul olduğu ile ilgili sözünü nakletmekle yetinmiştir.⁴⁶

Netice itibarıyla, Buhârî'nin *es-Sahîh* isimli eserinde sayıları az da olsa, Buhârî'nin kendisinin bile inkâr etmediği meçhul raviler bulunmaktadır. Dolayısıyla İbn Hacer'in; "*es-Sahîh ricali içinde cehalet vasfını zikredebileceğimiz bir ravi bulmak mümkün değildir.*" şeklindeki sözleri, gerçeğin bir ifadesi olmaktan uzak, temelsiz ve delilsiz sözler olarak değerlendirilebilecektir.

3.2. Hata ve Yanılgıları Bulunduğu Gerekçeyle Eleştirilen Raviler

db | 97

Buhârî ravilerinden onlarca; "galat" rivayetleri bulunduğu, hadis hıfzında iyi olmadıkları için "kötü hıfzetme", "evhamları bulunma" vb. zabt sorunları olduğu gerekçeleriyle cerh edilmiştir. Bir raviyi cerh etmek amacıyla kullanılan bu kavramlardan *galat*, ravi'nin hafıza zayıflığı, bilgisizliği, Arap dilindeki yetersizliği, rivayet konusundaki gevşeklik ve dikkatsizliği, fizikî veya psikolojik kusuru, olumsuz çevre şartları, rivayeti yanlış anlaması gibi sebeplerle hata etmesi anlamına gelmektedir. En güvenilir ravilerin bile bazen yanılgılarını göz önünde bulunduran hadis tenkitçileri, ravilerin kasıttan uzak ve aşırılığa kaçmayan hatalarını hoşgörüyü karşılamışlardır. Ancak rivayetlerinde hataları ağır basan ravileri, "*fâhişu'l-galat, kesîru'l-galat* (yanlış çok)" gibi ifadeler kullanarak cerh edip rivayetlerini reddetmişler, bu rivayetlerdeki aşırı hataları da "*fuhşu'l-galat, kesretu'l-galat*" tabirleriyle belirtmişlerdir.⁴⁷

İbn Hacer'e göre, *es-Sahîh*'te yer alan ve galat olmakla nitelenen bir rivayet, yine Buhârî, ya da bir başkası tarafından, bir başka

⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 49.

⁴⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 398.

⁴⁶ Şemsuddin Zehebî; *Mizânu'l İtidal fi Nakdi'r-Rical*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1995, I, 532

⁴⁷ Selahaddin Polat; "Galat" md. *DİA*. İstanbul, 1996, XIII, 300.

ravi aracılığıyla da nakledilmiş ise, bu durumda o ravi, galat sahibi olmakla itham edilerek cerh edilemez. Değilse, o zaman rivayetin kusurlu olduğuna hükmedilerek sıhhati hakkında tevakkuf edilir. Buhârî’de bu tür rivayetlerden yoktur. Ancak, galatı az bulunan; “seyyiu’-hıfz”, “lehu evham”, “lehu menâkîr” vb. ibarelerle anılan ravilerin rivayetleri bulunmaktadır. Bunlarla ilgili hüküm de öncekiler hakkındaki hüküm gibidir. Ancak musannıf Buhârî’nin, bu tür ravilerden naklettiği rivayetlerin çoğu mutabaat yoluyla desteklenmiştir.⁴⁸

İbn Hacer’in de ifade ettiği gibi bir ravinin rivayet ettiği hadislerde bulunan hata/hatalar, her zaman kendisinden kaynaklanmış olmayabilir. Hatalı olduğu düşünülen bir hadis, aynı şeyhten hadis alan ravilerin rivayetleriyle karşılaştırıldığında hatanın kaynağı daha iyi görülebilecektir. Bu karşılaştırma sonucunda ravinin, şeyhinin ya da önceki şeyhlerinden birinin hata etmesi sonucu kusurlu hale gelen bir rivayeti, farkına varmadan naklettiği anlaşılırsa, belki de bu rivayetinden dolayı o ravinin galat sahibi kabul edilerek cerh edilmesi doğru olmayabilir. Eğer kusurun, galat sahibi olmakla itham edilen raviden kaynaklandığı tespit edilirse, söz konusu ravi kusurlu sayılarak bu rivayeti artık sahih kabul edilmez. İbn Hacer, yukarıdaki sözlerinin başında belirttiği bu hususta tamamen haklıdır.

İbn Hacer’in değerlendirmesinde görüldüğü üzere o *es-Sahîh*’te, çeşitli hataları olan ravilerin bulunduğunu kabul etmiştir. Kitabının bu bölümünde ele alınan ravilerin yaklaşık dörtte biri galat, hata ve vehimle cerh edilen ravilerden oluşmaktadır. Elbette ki bu ravilerden bir bölümü geçerli gerekçelerle savunulabilir durumdadır. Ancak onun, eleştirilen *es-Sahîh* ravilerini savunmada en fazla kullandığı argüman, rivayetin başka ravilerce desteklendiği (mutabaat) konusudur. Onun, bu argümanı gerekçe göstererek ilgili ravilerin kusurlu olmadıkları algısını oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Hâlbuki yukarıdaki sözlerinin aksine, kendisinin de burada naklettiği kadarıyla söz konusu raviler arasında “kesîru’l-galat” vb. lafızlarla ifade edilen ciddi eleştirilere maruz kalanları da bulunmaktadır. Aşağıda bu tür ravilere bazı örnekler verilecektir.

İbn Hacer’in naklettiği kadarıyla Cerîr b. Hâzim (ö. 170/786,) Ahmed b. Hanbel tarafından “kesîru’l-galat” olarak nitelendirilmiş,

⁴⁸ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 384.

hadislerini ezberlemediği için Mısır'da rivayet ettiklerinin vehimlerle dolu olduğu gerekçesiyle cerh edilmiştir. Ayrıca İbn Sa'd, ömrünün sonlarına doğru ihtilata uğradığı/bunadığı gerekçesiyle bu dönemde naklettiği hadislerin zayıf olduğunu ima etmiştir. İbn Hacer, bu eleştirilerden sadece ihtilat konusuna cevap verebilmiştir. Bu cevaba göre oğulları bu dönemde onun hadislerini nakletmesine engel olarak onları zayıf olmaktan kurtarmışlardır.⁴⁹ İbn Hacer, onun "galat" ve "vehim"leriyle ilgili iddialara cevap vermemiş, adeta onları yok saymıştır. Diğer taraftan İbn Maîn (ö.233/848) onun, Katâde-Enes kanalıyla munker hadisler naklettiğini dolayısıyla ondan rivayet ettiği hadislerin zayıf olduğunu⁵⁰; İbn Adiy (ö. 365/975) ise hata eden bir ravi olduğunu⁵¹ söylemektedir. İbn Hacer, bildiği halde bu iddialara da hiç değinmemiştir.

İbn Adiy, Suleyman b. Hayyan Ebû Halid (ö. 189/804)'in hata ettiği bazı hadisleri naklederek hatalarını gösterdikten sonra, onun hadislerinde başka açıklamaya gerek duyulmayacak şekilde, hıfzının kötülüğü nedeniyle hata ve galatların bulunduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla ona göre ravi, İbn Maîn'in de ifade ettiği gibi, her ne kadar adalet yönünden *sadûk* sayılsa da, zabt yönünden güvenilir değildir; hadisleri hüccet olarak kullanılamaz.⁵² İbn Hacer, ravi hakkındaki bu bilgiler yanında, Bezzâr'ın da benzer sözlerini nakletmiş ve onu, üç hadisinin mutabaatla desteklendiğini, bir hadisinin de muallak olduğunu söyleyerek savunmaya çalışmıştır.⁵³ Yani aslında onun hatalarının çok olduğu bilgisini bertaraf edecek bir argüman geliştirememiştir.

Amr b. Ali el-Fellâs'ın, Buhârî ravisi Abdullah b. Recâ' el-Basrî hakkındaki; "Galatları ve tashifleri çoktu, hüccet değildir." şeklindeki tenkidini aktaran İbn Hacer bu tenkide; Buhârî'nin, az da olsa bizzat kendisinden hadis naklettiği, ayrıca Nesâî ve İbn Mâce'nin de eserlerinde onun hadislerine yer verdiği bilgisini vermekle yetinir.⁵⁴ Ancak onların kendisinden hadis nakletmelerinin Abdullah b. Recâ'nın galat ve tashiflerini ortadan kaldırmaya nasıl bir imkân

⁴⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 394-395.

⁵⁰ Ebû Ca'fer Ukaylî; *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, Beyrut 1984, I, 198; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 60.

⁵¹ Abdullah el-Curcânî İbn Adiy; *el-Kâmil fî Duafâir-Ricâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, II, 129.

⁵² İbn Adiy, *el-Kâmil*, III, 281-282.

⁵³ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 407.

⁵⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 413.

sağladığını anlamak mümkün değildir. Öte yandan Amr b. Ali el-Fellâs'ın sözlerinin haksız bir eleştirinin eseri olup olmadığı konusunda hiçbir yorum yapmamıştır.

Hıfzının kötülüğü ve yanlıgılarının çok olduğu gerekçesiyle eleştirilen *es-Sahîh* ravileri bunlardan ibaret değildir; Abdulazîz b. Muhammed ed-Derâverdî, Kubeysa b. Ukbe b. Muhammed⁵⁵, Verkâ' b. Omer el-Yeşkurî⁵⁶ ve Ebû Bekr b. Ayyaş el-Esedî⁵⁷ gibi raviler de “kesîru'l-galat” şeklinde nitelenerek zabt konusunda aşırı derecede zayıf olduklarına işaret edilmiştir.

3.3. Muallak Hadis Ravileri

İbn Hacer, eleştirilen Buhârî ravileri arasında muallak hadis ravilerini ayrıca bir alt bölümde ele aldığı için, biz de bu ravileri ayrı bir başlık altında değerlendirmeyi tercih ettik. *es-Sahîh*'te yer alan bu tür ravilere ve İbn Hacer'in bu raviler için yaptığı savunulara geçmeden önce muallak kavramı ve *es-Sahîh*'te muallak rivayetlerin kullanım yoğunluğu üzerine kısa bilgiler vermenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

100 | db

Sözlükte “askıda bırakılmış” manasına gelen *muallak* kelimesi, terim olarak, hadisin senedinin baş tarafından (müellifin bulunduğu kısımdan) bir veya ravilerinden arka arkaya birkaç tanesinin ya da tamamının hazf edildiği/düşürüldüğü, “Kâle Rasûlullah... /Allah'ın Elçisi buyurdu ki...” diye doğrudan Hz. Peygamber'e veya bir sahabi yahut bir tabiiye isnat edilen hadis demektir.⁵⁸

Ta'lik, isnadla ilgili bir kusurdur ve bu şekilde rivayet edilen muallak hadis de merdût hadisler kapsamında sayılmıştır.⁵⁹ Muallak hadisin sihhati, isnadının bilinmesine veya hadişçiler arasında maruf olmasına bağlıdır. İsnadı bilinen ve kabul şartlarına haiz olan muallak bir hadisin sahih veya hasen hükmünü taşıması tabii görülmüştür. Ancak isnadın başından bir veya daha fazla ravinin hazf edilmesi, çoğunlukla müellifin tasarrufundan olması nedeniyle hazf olunan ravilerin bilinmemesi veya onları hazf eden kimsenin “hazf ettiğim ravilerin hepsi de sikâttandır” demesi halinde muallak hadis zayıf hükmündedir. Zira müellifin hazf ettiği ravileri ta'dîli müb-

⁵⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 436.

⁵⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 450.

⁵⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 456.

⁵⁸ Abdullah Aydınlı; “Muallak” md. *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 309.

⁵⁹ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 216.

hemdir ve hadis hakkında sıhhat hükmünü vermek için kifayetsizdir.⁶⁰

Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde, bol miktarda muallak hadis bulunmaktadır. Fuad Sezgin'in ifadesiyle, bu eserin en garip tarafını oluşturan bu isnatsız rivayetler, senetsiz nakledilmiş olma sebepleri, hususiyetleri ve müteakip asırlarda izafe edilen şartlara uygun olup olmadığı gibi hususlar, eserin tasnifinden yaklaşık bir asır sonra hadis edebiyatının, üzerinde bir hayli münakaşa edilen bir mevzuu olmuş, aradan bir hayli zaman geçmiş ve Buhârî'nin kitabı etrafında toplanan geniş faaliyetlere rağmen, tatminkâr bir cevap verilememiştir.

Hedyu's-Sarî'de incelenen mecrûh raviler arasında, Buhârî'nin muallak olarak naklettiği hadis ravilerinin sayısı, tespitlerimize göre yetmiş beş raviden ibarettir.⁶¹ İbn Hacer'in nakil ve değerlendirmelerinden yola çıkarak yaptığımız tespitlere göre, söz konusu ravilerin yirmi altısı sadece "zayıf"; on beşi "muhtelefun fih", yedisi "hadisiyle ihticac olunmaz/itibar için yazılabilir", on biri "ihtilata uğradı/hıfzı kötü idi/leyyin idi/vehim ve hataları vardı", dördü "mechûl", dördü "sebt değil/kuvvetli değil", ikisi "onu eleştirdiler" ve birer tanesi "metrûk", "yalancı idi", "tedlîs yapardı", "kimden hadis aldığını umursamazdı" ifadeleriyle cerh edilmiştir. Ayrıca bu ravilerden birer tanesi "Şîlik", "Mu'tezilîlik" ve "Mürciîlik" gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. İbn Hacer'in raviler hakkında verdiği bilgilere göre bu ravilerden on dokuz tanesinin rivayetleri *es-Sahîh*'te mütabi olarak yer almıştır. O, söz konusu raviler arasında yer alan ve başka münekkitler tarafından *es-Sahîh*'te muallak rivayeti bulunduğu gerekçesiyle eleştirilen dört tanesi hakkındaki eleştirilerin gerçeği yansıtmadığını söylemiştir.

İbn Hacer, bu bölümde zikrettiği raviler hakkında, bir kısmı müstesna, genel olarak savunma yapmamıştır. Savunusunu yaptığı az sayıda ravi ve bu ravilerin eleştirildiği noktalar ile İbn Hacer'in savunuları özetle şöyledir: Mevzû hadisler de naklettiği gerekçesiyle cerh edilen Haris b. Umeyr el-Mekkî hakkında; sadece bir hadisinin bulunduğunu, onun da mutabaat edilmiş olduğunu söylemiştir.⁶² Bu ravinin güvenilir ravilerden oluşan senetlerle uydurma hadisler

⁶⁰ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 237-238.

⁶¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 456-459.

⁶² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 456.

naklettiği söylenmiştir.⁶³ Zehebî onlardan birkaç tanesini örnek olarak sunmaktadır.⁶⁴ İbn Hacer'in nakline göre, İbn Hanbel ve Tirmizî, hıfzının zayıflığı nedeniyle Sa'd b. Saîd el-Ensarî (ö. 141/759) 'yi eleştirmiştir. O, söz konusu eleştiriyi İbn Adiy'in, "Onda bir beis görmüyorum" sözleriyle savunmuştur.⁶⁵ Ravi Ebû Hatim tarafından zayıf bulunmuş, hadislerini ezberlemediği, dolayısıyla nakilde hata yaptığı belirtilmiştir.⁶⁶ Ayrıca onun hakkında İbn Hanbel, "zayıf", Nesaî (ö.303/915), "kuvvetli değil", İbn Hıbbân ise "onun hadisiyle ihticac helal olmaz" yorumunu yapmışlardır.⁶⁷

İbn Hacer, Bağdatlıların hadisini ifsad etmekle cerh edilen Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd'ı, bazı münekkitlerin tevsik edici sözleriyle savunmuş, ayrıca Buhârî'nin ondan çokça ta'lik yapmasını da, ona güvendiğinin bir delili olarak göstermiştir.⁶⁸ Mürcie'den olmakla itham edilerek zayıf sayılan Abdulaziz b. Ebî Ruvvâd'ı, Ebû Hatim'in, "Herhangi bir ravi hata etmiş olduğu bir görüşünden dolayı cerh edilmez." sözleriyle savunmuştur.⁶⁹ Hadisinin güvenilirliğinde ihtilaf edildiğini söylediği megazi müellifi Muhammed b. İshak'ı; cumhurun onunla ihticac ettiğini, cerh sebebinin yaralayıcı olmadığını ve hadislerinin mutabaat edildiğini söyleyerek⁷⁰ ve İbn Hanbel, Ebû Hatim ve Nesaî (ö.303/915)'nin eleştirdiği Hişam b. Sa'd'ı da İbn Maîn (ö.233/848)'in "o metrûk değildir" sözleriyle⁷¹ savunmuştur. Bunların yanında İbn Maîn'in kimden hadis aldığını umursamaması nedeniyle hadislerini zayıf saydığı, ayrıca cumhur tarafından da zayıf bulunduğunu söylediği Yakub b. Muhammed ez-Zuhrî'yi ise savunmamıştır. Zira bu eleştirilere sadece el-Hâkim'in onu tevsik ettiği, bunda da tek kaldığını söyleyerek eşlik etmiştir.⁷² Anlaşılan o ki, bu ravi onun gözünde savunulabilecek bir durumda değildir.

⁶³ Muhammed İbn Hıbban; *Kitabu'l-Mecrûhîn*, (tahk.: Mahmûd İbrahim Zâyed) Dâru'l-Va'y, Haleb t.y., I, 223.

⁶⁴ Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, I, 440.

⁶⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 457. İbn Adiy, el-Kâmil'inde "Hadisleri salihdir, doğruya yakındır, en azından rivayetlerinin bir kısmı için onda bir beis görmüyorum" (III, 352.) demiştir. İbn Hacer'in bu bilgiyi eksik ve yanıltıcı bir şekilde aktardığı görülmektedir.

⁶⁶ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 84.

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafa ve'l Metrûkîn*, I, 311.

⁶⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 457-458.

⁶⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 458.

⁷⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 458.

⁷¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 458.

⁷² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 459.

3.4. Hadislerde Gizli ya da Açık İnkıtaya Neden Olan Raviler

İnkıtâ', isnad zincirinden bir veya birkaç ravi halkasının düşmesiyle meydana gelen kopukluktur. Ravi düşmesinin isnadın başında, ortasında veya sonunda; düşen ravi sayısının bir veya daha fazla olmasına göre o isnadla gelen hadis değişik isimler altında zikredilir. Mursel, mu'dal, munkatî' gibi... Ancak inkıtâ', hadisi zayıflatan bir cerh sebebidir.⁷³

Hadis senetlerinde inkıtaya neden olan bir başka ravi kusuru da tedlîstir. *Tedlîs*, terim olarak "râvinin, görüşmediği ya da görüştüğü halde kendisinden hadis işitmediği hocasından işittiği zannını uyandıracak biçimde rivayette bulunması" demektir. Tedlîs yapan râviye müdellis, tedlîsle rivayet edilen hadise *müdelles* denir. Hadis rivayetinde râvilerin "semi'tü" (işittim), "haddesenî" (bana söyledi) ve "ahberanî" (bana haber verdi) gibi, hadisi hocasından kesin olarak işittiğine ve onunla görüştüğüne delâlet eden edâ sîğaları kullanılması gerekir. Hiç görüşmediği veya kendisinden hadis duymadığı hocasından bu lafızlarla nakilde bulunan râvi yalancı konumuna düşer, bu durum onun bütün rivayetlerinin reddine yol açar. Bu sebeple müdellisler daha çok "an fülânin" (falandan) ve "kale fülânün" (falan dedi) gibi lafızlar kullanır. Çünkü bu lafızlar semâa delâlet ettiği kadar hadisin bizzat hocadan işitilmeden rivayet edildiğini de gösterir.⁷⁴

İbn Hacer, Buhârî hadislerinde inkıta bulunmadığını iddia etmektedir. Çünkü onun da ifade ettiği kadarıyla Buhârî, eserine aldığı hadislerin ravilerinin hoca-talebe ilişkilerinde kopukluk bulunmamasına özen göstermiş; bunu temin için onların birbirleriyle görüşmüş olmasını şart koşmuştur. Bununla birlikte tedlîs ve irsal yapmakla itham edilen *es-Sahîh* ravilerinin, an'ane yoluyla rivayet ettikleri hadislerin incelenmesi gerekmektedir. Bu inceleme sonucunda, söz konusu ithama maruz kalan ravinin, hocasından hadis işittiği açığa çıkarsa, bu itiraz savuşturulmuş olur. Yok, eğer buna dair bir bilgi bulunmuyorsa, o takdirde hadiste inkıta bulunduğu iddia edilebilir.⁷⁵

⁷³ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 167-168.

⁷⁴ Bünyamin Erul; "Tedlîs", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIX, 262.

⁷⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 385.

Bu cümlelerde görüldüğü üzere İbn Hacer, *es-Sahîh*'teki "had-desenâ", "ahbaranâ" vb. hoca talebe arasında görüşmüş olmayı ön plana çıkararak ifadelerle nakledilmiş olan hadislerin isnatlarında herhangi bir kopukluk bulunmayacağını kabul etmektedir. Ona göre, mu'an'an olarak nakledilenlerde böyle bir kusur olduğunu iddia edebilmek için de, ilgili ravilerin birbirleriyle görüşmüş olması ihtimali iyice araştırıldıktan sonra, aksi bir durum olduğu görülmüş olmalıdır. İncelediğimiz bu bölümde hadis isnatları değil de, râviler tetkik edilmiş olduğundan biz ravileri, senette inkıtaya neden olan fiiller olarak *tedlîs*, *irsal* vb. kavramlar üzerinden incelemeye alacağız.

İbn Hacer, senette inkıtaya neden olan; irsâl ve tedlîs gibi kusurları bulunan Buhârî ravilerini de bir şekilde savunarak, onların, içinde bulunduğu *es-Sahîh* hadislerinin senetlerinde inkıtaya yol açmadıklarını ispatlamaya çalışmıştır. Aşağıda bunlara dair birkaç örnek verilecektir.

104 | db

İbn Hacer, Yahya b. Ebî Kesîr (ö. 129/747)'e istinaden; "Eyyûb es-Sahtiyânî'nin ve diğer imamların onu tevsik ettiği", "Şu'be'nin de onun hadislerini Zuhrî'nin hadislerinden üstün gördüğü" bilgilerini nakletmektedir. Ancak bir başka münekkit Yahya el-Kattân, onun çok irsal ve tedlîs yaptığını söylemiş ve bunlarla, yazılı malzemedan yaptığı nakillerinin değersiz olduğunu ifade etmek üzere; "Onun mürselleri tıpkı hava gibidir." demiştir. Ebû Hatim'e göre o Enes b. Malik'i görmüş, ancak ondan hadis işitmediği gibi, diğer sahabîlerden de işitmemiştir. İbn Hacer bu bilgilere itiraz etmemiş, ancak hadis imamlarının, onun hadisleriyle ictihad ettiğini ileri sürerek bu iddiaların önemsiz olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁷⁶

Yahya b. Ebî Kesîr'in irsâl ve tedlîs yaptığını iddia eden sadece Yahya el-Kattân değildir. İclî⁷⁷ ve Alâî (ö.761/1359)⁷⁸ de, onun, işitmediği ravilerden hadis naklettiğini ifade etmektedirler. Huseyn el-Muallim ise kendisine naklettiği mürsel hadislerin kaynağını sorduğunda onun "Sen hiç bir adamın, eline kâğıt kalem alıp Rasûlullah'a yalan isnâd ettiğini gördün mü?" şeklinde cevap verdiğini ifade etmiştir.⁷⁹ Ayrıca Hemmâm b. Munebbih (ö.132/750), onun, hadis-

⁷⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 452.

⁷⁷ Ahmed b. Abdillâh İclî; *Ma'rifetu's-Sikât*, Medine, 1985, II, 357.

⁷⁸ Ebû Said b. Halil İbn Keykeldî Alâî; *Camîu't-Tahsîl*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1407/1986, s. 299.

⁷⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ'*, IV, 423; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 236.

leri sabah başka akşam başka senetlerle naklettiğini söylemektedir.⁸⁰ Bu durum da, onun hadis naklinde senetler konusunda titiz olmadığının bir göstergesi sayılabileceğini ifade etmektedir.

İbn Hacer'in nakline göre, Hılâs b. Amr da irsal yapan raviler arasındadır ve özellikle Ali b. Ebî Talib'e isnaden rivayet ettiği hadislerde güvenilir değildir, çünkü ondan hadis işitmemiştir. Ayrıca Ebû Hureyre'den de hadis işitmediği bildirilmiştir. Ancak onun *es-Sahîh*'te Ebû Hureyre'den naklettiği bir rivayeti bulunmaktadır. İbn Hacer bu rivayeti, senedinde Hılâs ile mukârin olarak (bir senet içinde aynı kuşakta) Muhammed b. Sîrîn'in de bulunmasını gereğe göstererek savunmaktadır.⁸¹

Evs b. Abdullah er-Rib'î Ebu'l-Cevzâ (ö. 83/703)'nın, *es-Sahîh*'te, İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayeti vardır⁸² ve bu rivayetin senedinde, onun sahabeden hadis işitmemiş olması nedeniyle inkıta bulunmaktadır. İşte bu sebeple rivayetin senedi eleştirilmiştir. Aslında, Ebu'l-Cevzâ'ya atfedilen bir rivayete göre o, İbn Abbâs ve Hz. Aişe ile birlikte on iki sene ikamet etmiş ve özellikle Hz. Aişe'ye tüm Kur'an ayetleri ile ilgili görüşlerini sormuştur. Ne var ki Buhârî bu rivayetin isnadını güvenilir bulmamaktadır.⁸³ İbn Hacer, *es-Sahîh*'teki hadislerin sahih olduğunu ispatlamayı amaçladığından olsa gerek, Buhârî'nin bu çekincesine bile ilgili ravi değerlendirmesine yer vermemekte; İbn Adiy'in mezkûr rivayete ilgili sübjektif, doğrudan amaca hizmet etmeyen bir değerlendirmesini alıntılmaktadır.⁸⁴ Ancak bu yorum, rivayetin Muhammed b. Sîrîn ile desteklenmiş olması bir kenara konulacak olursa, Ebu'l-Cevzâ açısından ilgili hadisin senedindeki inkıtayı ortadan kaldırmamaktadır. Ebu'l-Cevzâ'nın söz konusu hadisleri kimden/kimlerden naklettiği ve onların güvenilir olup olmadıkları konusu üzerindeki belirsizlik ortadan kalkmış değildir.

Ebû Zur'a, Ebû Hatim ve Nesai (ö.303/915) gibi münekkitlerin güvenilir bulunduğu, Ebû Bişr künyesiyle tanınan Ca'fer b. İyâs (ö. 124/741)'ın, Mucahid ve Habib b. Salim'den hadis işitmediği, dolayısıyla onlar kanalıyla naklettiği hadislerin munkatı' olduğu gerek-

⁸⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ'*, IV, 423; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, XI, 236.

⁸¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 401.

⁸² Muhammed b. İsmail el-Buhârî; *es-Sahîh*, (tahk.: Mustafa Dîb el-Buğâ) Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1990, Tefsir (Necm), 341, H. No: 4578, IV, 1841.

⁸³ Buhârî, *et-Tarîhu'l-Kebîr*, II, 17.

⁸⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 391; İbn Adiy, *el-Kâmil*, I, 411.

çesiyle eleştirildiği, İbn Hacer tarafından ifade edilmektedir. O, Ca'fer b. İyâs'ın doğrudan hadis işitmediği Habib b. Salim kanalıyla rivayet ettiği hadislerin Şu'be tarafından zayıf görüldüğünü nakletmekte ve onun *es-Sahîh*'te ne Habib'den ne de Mucahid'den rivayetinin olmadığını iddia ederek, boşuna eleştirildiği imajını oluşturmaya çalışmaktadır. Ancak bu yanlış bir bilgidir. Zira *Kitâbu't-Tefsîr* bölümünde Ebû Bişr'in Mucahid'den naklettiği bir rivayete vardır.⁸⁵

Hasan b. Zekvân, İbn Hacer'in nakline göre İbn Maîn (ö.233/848), Ebû Hâtim (ö.327/939), Nesaî ve İbnu'l-Medînî tarafından zayıf görülmüş, İbn Adiy tarafından da ta'dil edilmiştir. Ancak İbn Adiy, Hasan'ın metrûk bir raviden naklettiği iki hadisi örnek vererek, bunların tedlîs ürünü olduğunu söylemiştir. İbn Hacer, naklettiği bu son bilgiyi Hasan'ın zayıf sayılmasına birinci neden olarak göstermektedir. İkincisi ise, kaderci olmasıdır. İbn Hacer, onun *es-Sahîh*'te yer alan; "*Bir kavim Cehennem'den Rasulullah'ın şefaatiyle çıkacaktır.*"⁸⁶ şeklindeki rivayetini, Nesaî hariç *Sünen* sahibi diğer imamların da naklettiği, yani şahidlerinin bulunduğu bilgisini ileri sürerek, onun problemsiz olduğunu ima etmiştir.⁸⁷ Kanaatimizce, rivayetin başka kanallardan desteklenmiş olması, ravinin tedlîs yapmış olması gerçeğini bertaraf etmemektedir. İbn Hacer onun tedlîsini bertaraf edebilecek herhangi bir argüman sunmamıştır. Aslında o, Hasan b. Zekvan hakkında bir diğer eseri *Tehzîbu't-Tehzîb*'de, ağırlıklı olarak olumsuz bir tablo çizmektedir.⁸⁸ Onun mudellis bir râvî olduğu genel bir kabul görmüş ve pek çok münekkit bu durumu tescil etmiştir. Bunlardan bazıları da onun hadis uydurucusu bir raviden aldığı rivayetleri tedlîs yaparak bir başka raviden almış gibi gösterdiğini ifade etmekte ve söz konusu rivayetleri aldığı bu ravinin ismini vermektedirler.⁸⁹

Zekeriyya b. Ebî Zâide⁹⁰, Süneyd b. Davud el-Masîsî⁹¹, Abdullah b. Ebî Nuceyh⁹², Abdurrahman b. Muhammed⁹³, İsa b. Tahman⁹⁴,

⁸⁵ Buhari, *es-Sahîh*, 67, Tefsir, 423, H. No: 4656, IV, 1885.

⁸⁶ Buhari, *es-Sahîh*, Rikâk, H. No: 6198, V, 2401.

⁸⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 397.

⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 241.

⁸⁹ Ebû Zekeriyya İbn Maîn; *Tarihu İbn Maîn*, (tahk.: Ahmed Muhammed Nur Seyf) Merkezu'l-Bahsu'l-İlmî, Mekke, 1979, IV, 341; Veliyyu'd-Dîn Ahmed b. Abdurrahman Ebû Zur'a el-İrâkî; *Tuhfetu't-Tahsîl fî Zikri Ruvâti'l-Merâsîl*, (tahk.: Abdullah Nevvâra) Mektebetu'r-Ruşd, 1999, s. 66.

⁹⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 403.

⁹¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 408.

⁹² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 416.

Katâde b. Diâme⁹⁵, Muhammed b. Hâzim⁹⁶ ve Muğîra b. Mıksem⁹⁷ isimli raviler de tedlis yapmakla cerh edilmişlerdir. İbn Hacer onları, ya *es-Sahih*'te çok az hadislerinin bulunması, ya rivayetlerinin başka rivayetlerle mutabbat edilmiş olduğu, ya da başkalarının da ilgili ravinin rivayetlerini nakletmiş olduğu gerekçelerini ileri sürerek savunmuştur.

3.5. Mübtedî Olmakla Tenkit Edilen Raviler

Bid'atı ta'n noktalarından biri olarak mütalaa eden hadisçiler, bid'at ehlinin rivayetini kabulde farklı görüşler benimsemişlerdir. Ancak onlar bid'atçılığı kendisini dinden çıkarma noktasına varan kimsenin rivayetinin kabul edilmeyeceği konusunda görüş birliği içindedirler. Malikiler, diğer bid'atçıların rivayetini de kabul etmezler. İçlerinde Şafii, İbn Ebî Leyla, Sufyan es-Sevrî ve Ebû Yusuf'un da bulunduğu bazı âlimler ise mezhebini ve taraftarlarını desteklemek maksadıyla yalanı mubah saymaması şartıyla bid'atçıya ait rivayetin kabul edilebileceğini söylerler. Konuya, bid'atın propagandasını yapıp yapmama açısından yaklaşan bazı âlimler de, propaganda yaparak başkalarını kendi mezheplerine davet edenlerin rivayetini reddetme, böyle olmayanlarınkini ise benimseme taraftarıdır. İbnu's-Salah ile Nevevî başta olmak üzere âlimlerin çoğu bu görüştedir.⁹⁸

İbn Hacer, *imamların çoğunluğunun katıldığı* kaydıyla mübtedî ravilerle ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır:

“Bid'at sahibi olmakla nitelendirilenlerin bu bid'atı, onu ya küfre düşürür ya da fâsık yapar. Küfre götürdüğü iddia edilen bid'at, imamların gerçekten küfür olduğu konusunda ittifak ettikleri bir durum olmalıdır. Kişinin, ulûhiyetin Ali'ye hulûl ettiğini savunan gâli/aşırı Râfızîlerden olması gibi. es-Sahîh'te bu tür kişilerden rivayet edilen hadisler bulunmamaktadır. Haricî ve Râfızîlerin aşırılığı olmayanları gibi fıska götüren bid'ati bulunan ve sünnetin asıllarına açıkça muhalefet eden, ancak muhaliflikleri kabul edilebilir bir tevile dayalı olan grupların hadislerine gelince; Ehl-i Sünnet bunların naklettiği hadis-

⁹³ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 418.

⁹⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 434.

⁹⁵ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 436.

⁹⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 438.

⁹⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 445.

⁹⁸ Rahmi Yaran; “Bid'at”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 130.

rin kabul edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf etmişlerdir. “Eğer bunlar; yalancılıktan sakınıyor, mürüvveti zedelemeyecek davranışlarıyla meşhur, dindar ve ibadetlerini yerine getiren kimseler ise; a) Hadisleri mutlak olarak kabul edilir. b) Mutlak olarak reddedilir. c) Bid’atinin propagandisti olma durumuna bakılır. Eğer insanları bid’atine çağır-mıyorsa hadisi kabul edilir, çağırıyorsa reddedilir.” şeklinde ayrıma tabi tutmuşlardır. Bana göre bu sonuncusu daha adildir. İmamlardan çeşitli gruplar bunu tercih etmiş; İbn Hıbbân da ehli naklin bu görüş üzerinde icma ettiğini iddia etmiştir.”⁹⁹ İbn Hacer, bu sonuncu görüş sahiplerinin de ihtilaf halinde olduklarını; onlardan bazılarının bu-nu olduğu gibi kabul ederken, bazılarının da ilave şartlar ileri sür-düklerini söylemiştir. Buna göre onlar mübtedî olan, insanları bid’atini kabule davet etmeyen, ancak onu süsleyen ve güzel gös-termeye çalışan ravilerin rivayetinin de kabul edilmeyeceğini; diğer bazıları da mübtedî ravinin davetçi olup olmamasına bakılmaksızın, bid’atini ret içermesi halinde rivayet ettiği hadisin kabul edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰⁰

108 | db

İbn Hacer, bu bilgileri verdikten sonra, bir ravinin bid’ati nede-niyle cerh edilmesi ile ilgili bazı yanlış uygulamalara dikkat çekerek konuyla ilgilenenleri uyarmaktadır. Onun tespit ettiği münekkit hataları ve bu konuda dikkatli olunması gereken durumlar şunlar-dır:

a) Kimileri akaitle ilgili bazı konularda kendilerinden farklı dü-şünenleri haksız yere cerh etmişlerdir.

b) Zühd hayatını tercih eden kimileri, kendileri gibi yaşamayanları, dünyaya daldıkları gerekçeyle tenkit ederek hadislerini reddedebilmişlerdir.

c) Önyargılı ve tarafgirâne yapılan cerh ya da akranların birbir-lerini cerhi, dikkate alınmaması gereken bir cerhtir.

d) Bunlardan daha kötüsü de, tenkitçinin, kendisinden daha güvenilir, değeri kendisinden daha yüksek, ya da hadis rivayetinde kendisinden daha meşhur olan birini cerh etmesidir. İşte bunun gibi konularda dikkatli olunmalı; mübtedî oldukları gerekçeyle tekfir

⁹⁹ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 385.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 385.

edilen ancak âdil ve zâbit olan bir ravinin hadisi hemen reddedilmemelidir.¹⁰¹

İbn Hacer'in, verdiği bu bilgilerle çizdiği tenkit tablosu, adil, gerçekçi ve birleştirici bir tablo olarak görünmektedir. Gerçekten de hadis tarihinde, öngörülen adalet ve zabt şartlarını en azından diğer raviler kadar taşıdığı halde hadis rivayetinde kendilerine güvenilmeyen pek çok ravi örneği görmek mümkündür. Aşağıda bunlara bazı örnekler verilecektir, ancak önce örnekleri seçeceğimiz *Hedyu's-Sârî*'nin ilgili bölümünde İbn Hacer tarafından sıralanan Buhârî ravileri arasında bulunan bid'atçı oldukları gerekçesiyle eleştirilen ravi yoğunluğu ve mezheplere göre dağılımını görmek yararlı olacaktır.

Tespitlerimize göre İbn Hacer'in, *Hedyu's-Sârî*'de incelediği Buhârî ravilerinden mübtedî/bid'atçı oldukları gerekçesiyle tenkit edilen ravi sayısı 77'dir. Bunlardan 32'si Kaderîlik, 23'ü Şîlik, 13'ü Mürciîlik, 5'i Haricîlik, 2'ser tanesi de Nâsibîlik ve Râfızîlikle cerh edilmişlerdir.

Sevr b. Zeyd ed-Deylî (ö. 135/753) İbn Hacer'in de belirttiği üzere haksız yere cerh edilen ravilerden biridir. Onunla ilgili olarak, Haricî olmak ve kader aleyhine konuşmaktan başka, gerek onun adaletini gerekse zabtını kusurlu hale getirecek bir itham bulunmamaktadır. Hatta onunla ilgili şu anekdot nakledilmiştir: İmam Malik'e; "Davud b. el-Husayn ve Sevr b. Zeyd kaderci oldukları halde nasıl oluyor da onlardan hadis rivayet ediyorsun?" diye sormuşlar, o ise şöyle cevap vermiştir: "Onlara göre gökyüzünden yere çakılmak, yalan söylemekten daha hafif gelir."¹⁰² Diğer kaynaklarda da ona, mübtedîlikten başka ithamda bulunulmamış, hadis rivayetinde sika görülmüştür.¹⁰³

İbn Hacer'in nitelendirmesine göre Sellâm b. Miskîn (ö. 167/784) de bu türden, sağlam ravilerdendir ve hadisleri, Tirmizî hariç, hadis imamlarınca hüccet kabul edilmiştir. Ebû Davud ise onu kadercilikle itham etmiştir. İbn Hacer'in verdiği bilgilere göre, Sellâm'ın *es-Sahîh*'te; biri *Kitabu't-Tıbb*, diğeri de *Kitabu'l-Edeb*'de

¹⁰¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 385.

¹⁰² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 394.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 468; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IV, 416-417; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 29.

olmak üzere iki hadisi bulunmaktadır.¹⁰⁴ Aslında, onu mübtedilikle itham eden sadece Ebu Davud'dur. Meselâ İbn Ebî Hâtim (ö. 277/890), onun diğer bazı münekkitlere göre de güvenilir olduğu bilgisini nakletmiş, kaderciliğine hiç değinmemiştir.¹⁰⁵ Onun kaderci olduğunu söyleyen Ebû Davud da *es-Sunen*'inde ona isnaden üç hadis rivayet etmektedir. Bu durum, ya Ebû Davud'un aslen bu iddianın sahibi olmadığı, ya da mübtediliği bir cerh unsuru olarak görmediği anlamına gelmektedir.

Kadercilikle itham edilen bir başka ravi olan Seyf b. Suleyman (ö. 156/773)'ın hadis imamları nazarında güvenilir olduğunu ifade eden İbn Hacer, Tirmizi hariç imamların ondan hadis aldığını söylemiştir. O, Buhârî'nin Seyf'den naklettiği hadisleri sıralamış, onların her birinin başka hangi raviler tarafından mutabaat edildiğini açıklayarak bu raviyi savunmuştur.¹⁰⁶

İbn Hacer, yukarıda mübtedî ravilerin cerhi ile ilgili olarak ortaya koyduğu görüşe rağmen *es-Sahîh*'te bulunan ve mübtedîlikle itham edilen raviler hakkındaki cerh ifadelerine karşı Seyfi savunmaktadır. O, mübtedîlikle cerh edilen bazı ravilerin bu görüşlerinden döndüğüne dair bilgileri de, ilgili Buhârî ravisinin aklanmış olduğuna bir delil olarak sunmaktadır. Örneğin, Abdulvaris b. Saîd¹⁰⁷, Vehb b. Munebbih¹⁰⁸ İbrahim b. Tahman¹⁰⁹ Şebbâbe b. Suvâr¹¹⁰, İbn Abbâs'ın mevlası İkrime¹¹¹ ve İmrân b. Hittân¹¹² hakkındaki yorumlarında bu durum görülebilmektedir.

İbn Hacer, mübtedîlikle itham edilen bazı Buhârî ravilerini savunurken, başka hadisçilerin onların hadisleriyle ihticac etmesini, onların güvenilirliğine delil göstermiştir. Örneğin Sevr b. Yezîd el-Kelâî (ö. 155/771), kadercilikle itham edilen ravilerdendir. İbn Hacer, buna rağmen imamların, hadisini alma konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir. Onun naklettiği kadarıyla Yahya el-Kattan onu öven sözler söylemiş, ancak el-Evzâî ve İbnu'l-Mubarek kaderci olduğu gerekçesiyle ondan hadis rivayet edilmesini istememiştir.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 408.

¹⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 258.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 408.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 422.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 450.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 388.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 409.

¹¹¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 425.

¹¹² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 432.

Sevrî de, kaderciliğini kast ederek; “Onun hadislerini alın, ama boynuzlarından da sakının. ” sözleriyle hadisçileri uyarmıştır. (Sevrî, bu sözleriyle onun adı üzerinden istiârî bir göndermede bulunmuştur. Zira Sevr, öküz anlamına gelmektedir.) Yine İbn Hacer’in nakline göre Sevr, Nâsıbîlikle de suçlanmıştır. Ancak gelen haberlere göre bu da destekten mahrumdur. Zira o, Ali b. Ebî Tâlib’e sövmeyi reddetmiştir. İbn Hacer bu raviyi savunurken onun bid’atinin zarar vermeyeceğinden hiç bahsetmemiş; sadece “Cemaat onun hadisiyle ihticac etmiştir.”¹¹³ sözleriyle onu savunmuştur.

İbn Hacer’in, mübtedi olan bir ravinin, bid’atinin propagandisti olup olmama durumuna göre rivayetinin kabul edilip edilmeyeceği konusunda yukarıdaki, daha adil olduğunu söyleyerek naklettiği ve katıldığı bilgiye göre mübtedi ravinin rivayeti reddedilmelidir. Ancak Buhârî’de mezhebinin propandisti olduğu anlaşılan ravilerin de bulunduğu görülmektedir. Meselâ, Abbâd b. Yakub (ö. 250/864)’un meşhur bir Râfızî olduğunu; mezhebinin propagandasını yaptığını, hatta Hz. Osman’a küfrettiğini, İbn Hacer’in kendisi nakletmektedir. O, söz konusu ravinin Ebû Hâtim, İbn Huzeyme ve İbn Hibbân gibi münekkitler tarafından güvenilir bulunduğunu; *es-Sahîh*’te sadece bir rivayetinin var olduğunu; onun da başka tariklerle mutabaaten desteklendiğini söyleyerek savunmaktadır.¹¹⁴ Yani o, ravinin propagandist bir mübtedi olduğunu, en azından *es-Sahîh*’i savunduğu bu eserinde görmezden gelmektedir. Oysa bir diğer eserinde ilgili ravi hakkında daha negatif ve güvenilmez bir ravi portresi çizmektedir.¹¹⁵ Kanaatimizce, iki eseri arasındaki bu fark, onun Buhârî’nin *es-Sahîh*’inde bulunan hadisleri eleştiriden uzak tutmak amacıyla ilmi metottan ayrılarak sübjektif yorumlara yöneldiğinin birer göstergesidir.

İbn Hacer’in görmezlikten geldiği bir başka mübtedi ravi de, onun Buhârî’nin yaşça büyük şeyhlerinden olduğunu hem doğrudan, hem de biri aracılığıyla kendisinden hadis aldığını ifade ettiği Halid b. Mahled el-Katavânî (ö. 213/829)’dir. Tespitlerimize göre onun *es-Sahîh*’te otuz kadar hadisi bulunmaktadır. İbn Hacer, onun Şiîliğine vurgu yapan Ebû Hâtim (ö. 277/890), İbn Hanbel, İclî ve Ebû Davud’un sözleri yanında Salih Cezera’nın: “Aşırı Şiîlikle itham edildi.” şeklindeki sözünü de aktardıktan sonra, onu şöyle savun-

¹¹³ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 394.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 412.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzîb*, V, 95-96

maktadır: “Onun Şîliğine gelince; daha önce de belirttiğimiz üzere ahz ve eda sabit ise ve özellikle kendi bid’atinin propagandisti değilse bunun bir zararı yoktur. İbn Adiy’in incelemeye aldığı munker rivayetlerine gelince ise Ebû Davud hariç diğerlerinin de naklettiği; “(Allah buyurdu ki:) Kim benim bir veli kuluma düşmanlık ederse...”¹¹⁶ hadisi hariç, bunlardan hiçbiri *es-Sahîh*’te yer almamıştır.”¹¹⁷

İbn Sa’d, ilgili ravinin munker hadislerine dikkat çekmekle birlikte, teşeyyü’unun aşırı olduğunu, ravilerin, ondan zaruretten hadis yazdıklarını ifade etmektedir. Cûzecânî (ö.259/872) ise onun, sûi mezhebinin etkisiyle söven ve lanet eden biri olduğunu söylemiştir.¹¹⁸ İbn Maîn (ö.233/848), “Onda bir beis yoktur.” diyerek tevsik ederken, Ebû Davud da onu sadûk olarak nitelemiş ve Şîî olmasına dikkat çekmiştir.¹¹⁹ Zehebî, onun *es-Sahîh*’te, rivayetinde tek kaldığı, Ebû Hureyre’ye ait yukarıda zikredilen hadisin çok garîb olduğunu, Buhârî’de bulunmasaydı Halid b. Mahled’in munker bir rivayeti sayılacağını ifade etmektedir.¹²⁰

112| db

Bu değerlendirmelerde görüldüğü üzere İbn Hacer, Buhârî’yi mazur göstermek amacıyla Halid b. Mahled’in güvenilirliğine zarar verecek bazı münekkit görüşlerine eserinde yer vermemiştir. Onu savunurken de, propagandist bir mübtedi olmadığını iddia edebilmiştir. Ancak yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü üzere onun Şîa düşüncesinde aşırılığa kaçtığını ifade eden münekkitler bulunmaktadır. Böyle bir mübtedînin bu düşüncelerini içinde sakladığı düşünülmemeyeceğine göre, İbn Hacer’in onun propagandist olmadığı iddiası kabul edilebilir bir dayanaktan yoksun kalmaktadır. Onun, *es-Sahîh*’te yer alan ve İbn Adiy’in munker addettiği rivayetini savunurken de diğer bazı musannıfların ona eserlerinde yer vermesini yeterli görmektedir ki, bu da kabul edilebilir bir savunma değildir. Zira zayıf bir rivayetin yer aldığı kaynak ne kadar muteber olursa olsun, bu onu zayıflıktan sahihliğe terfi ettiremeyecektir.

es-Sahîh’te rivayeti bulunan bir başka propagandist ravi de İmrân b. Hittân es-Sedûsî (ö. 84/704)’dir. İbn Hacer’in naklettiği kadarıyla İmrân, Haricîliğin bir kolu olan Sufriyye’ye bağlı

¹¹⁶ Buhârî, *es-Sahîh*, V, 2384, H. No: 6137.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 400.

¹¹⁸ Zehebî, *el-Muğnî fi’l-Duaf’a*, I, 206.

¹¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, VIII, 165.

¹²⁰ Zehebî, *Mizanu’l-İtidâl*, I, 641.

Ka'diyye'nin hatibi ve şairidir. O, Hz. Ali'nin katili olan Abdurrahman b. Mülcem'e övgü şiirleri yazmış; şiirini mezhebinin propaganda aracı olarak kullanmıştır. Kimi hadis münekkitleri, mezhebine davet konusunda faal olan İmran'ın hadisçiliğine tam not vermişlerdir. Katâde, İclî ve Ebû Davud bunlardandır. Yakub b. Şeybe onun pek çok sahabeden hadis aldığını, ancak sonraları Haricî görüşlere meylettğini ifade etmektedir. İbn Hacer, onu Buhârî'de sadece bir hadisinin bulunduğunu; onun da başka ravilerce mutabaat edildiğini söyleyerek savunmaktadır.¹²¹ Ancak tespitlerimize göre İmran'ın *es-Sahîh*'te, İbn Hacer'in söylediği gibi bir değil, iki rivayeti bulunmaktadır.¹²²

Bazılarının, İmran'ın bu hadisinin kendisinden nakledildiği dönemde henüz Haricî görüşlere sahip olmadığını iddia ettiklerini söyleyen İbn Hacer, bu görüşün tutarsız olduğunu, zira hadisi ondan nakleden Yahya b. Ebî Kesîr'in hadis aldığı sıralarda Yemame'de bulunduğunu, kendisini bu görüşleri nedeniyle yakalayıp öldürmek isteyen Haccac'tan oraya kaçtığını ifade etmektedir. Ebû Zekerriyya el-Mavsilî, *et-Tarih*'inde, ömrünün sonlarında bu görüşlerinden vazgeçtiğini nakletmiştir. İbn Hacer; "Eğer bu doğru ise onu mazur göstermek için güzel bir gerekçedir. Yoksa onun Haricîliği zaten mutabaat edilmiş olan hadisine zarar vermez." diyerek sözlerini bitirmiştir.¹²³ İbn Hacer'in, bir başka eserinde naklettiğine göre Darekutnî, kötü inancı ve mezhebî görüşleri nedeniyle onun hadislerinin terk edildiğini söylemektedir.¹²⁴

İbn Hacer'in, hem *Hedyu's-Sârî*'de, hem de *Tehzîbu't-Tehzîb*'de verdiği bilgiler, onun propagandist bir mübtedî olduğunu göstermektedir. Ancak o, propagandist ravilerin rivayetlerinin reddolunmasının daha adil olduğunu beyan etmesine rağmen, bu raviyi savunması, onun çelişkiye düştüğünün bir başka göstergesi niteliğindedir.

Yukarıda incelediğimiz örneklerde de görüldüğü üzere Buhârî, *es-Sahîh*'ine pek çok mübtedî ravinin rivayetini almakta tereddüt etmemiştir. İbn Hacer de bu ravileri savunurken çoğunlukla bid'atçı olmalarını bir ravi kusuru olarak görmemiştir. Ancak bu raviler

¹²¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 432-433.

¹²² Buhari, *es-Sahîh*, Libas, 24, H. No: 5497, V, 2194; Libas, 88, H. No: 5608, V, 2220.

¹²³ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 432-433.

¹²⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 114.

içinde kendi mezhebinin propagandisti olan ve Abbâd b. Yakub er-Ravâcinî gibi mezheplerini desteklemek mahiyette, uydurma olduğu açık olan ve mevzuat kitaplarında bolca zikri geçen rivayetler nakleden raviler de bulunmaktadır. İbn Hacer, mezhebinin propagandisti olan ravilerin rivayetlerinin terk edilmesi görüşünün, mübtedî ravilerle ilgili en adil görüş olduğunu beyan etmesine rağmen, Buhârî ravileri söz konusu olduğunda, yukarıda örnekleri görüldüğü üzere kendi sözleriyle çelişme pahasına, bu tür ravilerin kusurlarını dile getirmekten geri durarak, lehlerine olan tüm bilgileri ön plana çıkarmış; onların rivayetlerinin *es-Sahîh*'te bulunmasına itiraz etmemiştir.

3.6. Sika Râvilere Muhalefet Etmekle İtham Edilen Raviler

İster zayıf olsun, ister güvenilir olsun, bir ravinin kendinden daha güvenilir ravilerin rivayetine aykırı olarak hadis nakletmesine *muhalefet* denilmiştir. Muhalefetin daima bir ravinin vehim ve hatası neticesinde meydana gelmesi dolayısıyla o ravi, bu vehim ve hatasından dolayı mecrûh, muhalif olarak rivayet ettiği hadis de merdud ve zayıf addedilir.¹²⁵

İbn Hacer, hadis rivayetinde muhalefet kavramıyla ilgili şunları söylemektedir: “*Munker ve şâz hadisler, muhalefetten kaynaklanırlar. Hadisçilerin kaidesine göre sadûk ve zâbit bir ravi, hıfz yönünden kendisinden üstün ya da sayıca çok olan ravilerin rivayetine aykırı bir hadis nakleder ve aralarında cem yapma imkânı bulunmazsa, işte buna şâz denilir. Muhalefet artar, ya da hıfz azalırsa muhalif olan rivayet munker olur.*”¹²⁶ O, bir başka eserinde muhalefetle ilgili bu durumu açıklarken (sika ravinin) tercih edilen rivayetini *mahfuz*; bunun mukabili olan rivyeti *şâz*; eğer ravide zayıflık söz konusu ise, tercih edilen rivyeti *ma'rûf*, mukabilini de *munker* olarak isimlendirmektedir.¹²⁷ İbn Hacer, birbirine muhalif olan iki güvenilir ravinin rivayetlerinde ortaya çıkan muhalefetin giderilmesinde, rivyeti tercih edilecek ravinin zapt üstünlüğü, rivayetin çok sayıda

¹²⁵ Koçyiğit, *Hadis İstihlaları*, s. 264.

¹²⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 384-385.

¹²⁷ İbn Hacer, *el-Askalânî; Nuhbetu'l-Fiker fî Mustalahi Ehli'l-Eser*, Dâru İhyai't-Turâs el-Arabî, Beyrut. t.y. s. 1.

isnâda sahip olması veya tercihi gerektiren başka sebeplerin bulunması gerektiğini ileri sürmektedir.¹²⁸

İbn Hacer'e göre, önceki konularda olduğu gibi bu konuda da *es-Sahîh*'te pek az rivayet bulunmaktadır. Ancak o, her ne kadar böyle bir iddiada bulunmuş olsa da, bu konuda yapılan eleştiriler, durumun, onun iddia ettiği kadar hafife alınmaya müsait olmadığını ifade etmemiz gerekmektedir. Zira önceki konularda da görüldüğü üzere, onun iddiasından çok daha fazla hadis ve ravi eleştirilmiş, kendisi de bunlara sağlıklı ve tutarlı bir savunma yapamamış, doyurucu cevaplar verememiştir. Aşağıda bu ravilere bazı örnekler sunulacaktır.

İbn Hacer'in naklettiği kadarıyla Hemmâm b. Yahya el-Basrî (ö. 163/780), pek çok münekkit tarafından güvenilir bulunmakla birlikte kimi münekkitler, rivayetlerinde muhalefete yol açabilecek bazı durumlarına da işaret etmişlerdir. Örneğin İbn Sa'd'a göre o sika bir ravidir, ancak bazen hadislerinde hata (galat) yapabilmektedir. Ebû Hâtim'e göre ise, sika ve sadûk olmakla birlikte hıfzında problem bulunmaktadır. Yahya el-Kattân'ın, bir hadis ravisi olarak onu dikkate almamış olduğu şeklindeki eleştiriye nakleden İbn Hacer, bu eleştiriye Affân'ın sözleriyle cevap vermiştir. Ona göre Yahya, Hemmâm'ın hadislerini eleştirmede haksızdır. Affân'ın söylediklerine göre o, yazdıklarından değil, hep ezberinden nakletmiş, böylece rivayetleri hatalı ve muhalif hale gelmiştir. Bir müddet sonra kitaplarına dönüp baktığında ise, hadis naklinde pek çok hata yaptığını görmüş ve bundan dolayı istiğfar etmiştir. İbn Hacer, bu son nakle dayanarak, sonraki dönemlerde ondan hadis alanların rivayetlerinin daha sağlam olduğunu iddia etmiştir.¹²⁹

Diğer bazı kaynaklarda İbn Hacer'in de naklettiği gibi, Hemmâm'ın hafızasının zayıflığını tasdik eden bilgiler bulunmaktadır. Meselâ Yezîd b. Zuray', onun hafızasının kötü oluşundan bahsetmiştir. Ebû Hâtim de, yukarıdaki sözüne ilaveten onun kitabından nakletmesi halinde güvenilir olduğunu, ancak hıfzından nakletmesi durumunda galattan kurtulamadığını ifade etmektedir.¹³⁰ İbn Adiy'in naklinde Yahya b. Saîd ondan hadis nakletmeye yanaşmadı-

¹²⁸ İbn Hacer, *el-Askalâni; Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, (tahk.: Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî), Riyad 2001, s. 84.

¹²⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 449.

¹³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 108-109.

ği gibi nakledilmesinden de hoşlanmamıştır. Yine onun nakline göre Affân onun; “*Hadislerimde lahn* (Ravinin Arapçayı iyi bilmesi yüzünden bir kelimeyi hatalı telaffuz etmesi) *görürseniz düzeltin. Zira Katade lahn yapmazdı.*” demiştir.¹³¹ İbn Hacer’in, *Tehzibu’t-Tehzîb*’inde naklettiğine göre Abdurrahman b. Mehdî, Yahya b. Saîd’in, onun yanında bulunmaması ve hakkında bilgi sahibi olmasına rağmen yaptığı bu yorumun ona zulmetmek olduğunu iddia etmiştir.¹³² İbn Hacer *Tehzîb*’de ve *Hedyu’s-Sârî*’de onu savunmaktadır, ancak bu eserin bir başka yerinde, onun Katâde’den yaptığı bir nakilde sayıca çok olan diğer ravilere muhalefet ettiğinden bahsederek Buhârî’yi savunma uğruna kendisiyle çelişkiye düşmüştür.¹³³ Tespitlerimize göre onun *es-Sahîh*’teki rivayetlerinin kahir ekseriyeti Katâde’den naklettiklerinden oluşmaktadır. İbn Hacer’in bu değerlendirmesi Affân’ın yukarıdaki nakli ile birlikte düşünüldüğünde, Hemmâm’ın Katâde’den yaptığı nakilleri değerlendirmede daha dikkatli olunması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

116| db

İbn Hacer’in savunduğu, muhalefetle itham edilen bir başka ravi olan Yunus b. Yezîd el-Eylî (ö. 159/775), kimi münekkitler tarafından güvenilir bulunmuştur. İbnu’l-Mubarek, onun Zuhrî’den yazdıklarının sahih olduğunu söylemektedir. Bu sözlerde, ezberinden naklettiklerinin sahih olmadığına bir işaret bulunmaktadır. Nitekim Vekî’ b. el-Cerrâh da bunu açıkça ifade ederek, onun hıfzının kötü olduğunu dile getirmiştir. Ma’mer b. Râşid ile Ahmed b. Hanbel de, hadislerinin munker olduğunu söylemektedir. İbn Sa’d’a göre de onun hadisleri ile ihticac olunmaz. Zira hadislerinde munkerlik oldukça çoktur. Bu bilgileri aktaran İbn Hacer, bazılarının, akranlarına muhalif hadisler rivayet ettiği gerekçesiyle onu zayıf saydıklarını, ancak cumhurun mutlak olarak onu tevsik ettiğini iddia etmektedir. Onu zayıf saymalarına gösterilen bir başka gerekçe de, hıfzından rivayet etmesidir. Ayrıca o, kitabından naklettiğinde hadislerinin hucet sayıldığını ilave etmekte ve onu tevsik edenlerin isimlerini saymaktadır.¹³⁴ Ancak görüldüğü kadarıyla onun Yunus’u tevsik ettiğini söylediği münekkitler arasında onu eleştirenler de bulunmaktadır. Örneğin, mutlak olarak onu sika kabul ettiğini söyleyen İbn Hanbel, munker hadisler naklettiği gerekçesiyle eleştirmiştir.

¹³¹ İbn Adiy, *el-Kâmil*, VII, 129-130.

¹³² İbn Hacer, *Tehzibu’t-Tehzîb*, XI, 61.

¹³³ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, V, 198.

¹³⁴ İbn Hacer, *Hedyu’s-Sârî*, s. 456.

Kendisinin verdiği bilgiler doğrultusunda bakıldığında bile onu tevsik ettiğini söyleyen münekkit sayısı, onu eleştirenlerden daha az kalmaktadır.

Vekî'in bir başka kaynaktaki şu ifadesi onun hıfzının oldukça zayıf olduğu anlamına gelmektedir: “Onunla İbn Şihâb hadislerini müzakere ettim. O, bir tek hadisi benim için ezberlemeye çalıştı, ancak yapamadı.” İbn Hanbel'in ifadesi onun sadece hıfz konusunda değil kitabet konusunda da sağlam olmadığını göstermektedir. Ona göre yazdıklarında da senetleri birbirine karıştırmaktadır.¹³⁵

İbn Hacer'in verdiği bilgilere göre, Ukaylî, hadisinde muhalefet ettiği gerekçesiyle Yusuf b. İshak'ı zayıf raviler arasına almıştır. İbn Hacer, onu savunmak için hadis musannıflarının onun hadisleriyle ihticac ettiği bilgisini ileri sürmekte ve bu cerhin merdud olduğunu iddia etmektedir.¹³⁶ Bu ravi hakkında Mizzî'nin naklettiği bilgiler Ukaylî'yi doğrular niteliktedir. Bu bilgilere göre İbn Maîn (ö. 233/848), Ebû Hâtim, Ebû Zur'a (ö. 264/877), Cûzecânî (ö. 259/872) ve Nesaî (ö. 303/915) onun zayıf bir ravi olduğuna işaret eden ifadeler kullanmıştır. Ayrıca Buhârî de onu, “Hadisleri munkerdir.” şeklinde değerlendirmektedir.¹³⁷ Aslında görüldüğü üzere onun savunduğu eserin musannıfı Buhârî bile raviyi problemli görmektedir. İbn Hacer, ravinin zayıflığını göstermemek için bu bilgilere değinmekten kaçınmıştır.

Buhârî ravilerinden Sabit b. Aclân, İbn Hacer'in naklettiği kadarıyla İbn Maîn, Duhaym, Ebû Hâtim ve Nesaî tarafından sika görülmüştür.¹³⁸ Ancak İbn Hanbel, onun hakkında çekimsiz kalmış, oğlu Abdullah'ın ifadesine göre onun hadisçiliğinin sağlıklı olmadığı anlamına gelen bir yüz ifadesi kullanmıştır.¹³⁹ İbn Adiy ise onun üç hadisini garib bulmuştur.¹⁴⁰ Yine İbn Adiy'in aktardığı kadarıyla Ukaylî onun hadislerine tabi olunamayacağını söylemiş, İbnü'l-Kattân el-Fâsî (ö. 628/1231) de bu eleştiriye; onun rivayetlerine yönelik bu kadar az sayıdaki munkirlik ve sikalara muhalefet iddia-

¹³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, X, 248; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, III, 1420; İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II, 379.

¹³⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 454.

¹³⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 412.

¹³⁸ Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, IV, 365.

¹³⁹ İbn Hanbel, Ahmed; *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1408/1988, III, 97.

¹⁴⁰ İbn Adiy, *el-Kâmil*, II, 97.

sının bir zarar vermeyeceğini, ancak çoğalırca bunun zarar verici olduğunu söyleyerek karşılık vermiştir. İbn Hacer bu savunuya olduğu gibi katılmaktadır.¹⁴¹ İbnu'l-Kattân'ın kendi kitabına baktığımızda, onun, bir münekkidin, muhalefet gerekçesiyle Sabit'in hadisiyle ihticac olunmayacağına yönelik güvensizlik ithamını; "Bildığım kadarıyla bunu ondan başka söyleyen biri yoktur." sözleriyle başlayıp, bu türden eleştirinin sika raviler için geçerli olmadığını, sika birinin teferrüdünün hadise zarar vermeyeceğini söyleyerek bertaraf etmeye çalıştığını görmekteyiz. O, Ukaylî'nin yaptığının da haksız bir itham olduğunu söyleyerek Sabit'i savunmaktadır.¹⁴² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*'de katıldığı bu savunuya, bir başka eserinde eleştiri getirmektedir. İbn Hacer'e göre İbnu'l-Kattân sika birinin teferrüdünün hadise zarar vermeyeceğini söyleyerek hata etmiştir. Zira sika bir ravinin muhalefetinin zarar vermeyeceği durum, sikanın kendinden aşağıda birine muhalefeti halindedir. Sikanın, diğer sikalara muhalefeti halinde ise durum aynı değildir. Böyle bir durumda sika ravinin muhalif kaldığı rivayet "şâz" olur.¹⁴³ Bu itiraz da İbn Hacer'in uyguladığı çifte satandardı göstermektedir. Zira İbn Hacer, burada itiraza konu ettiği görüşü, yukarıda işaret edilen, *es-Sahîh* ravilerinden Sabit'i savunmada kullanmıştır.

118| db

Sabit'in hadiste muhalif kaldığını iddia edenler sadece yukarıda zikredilenlerden ibaret değildir. Dârekutnî de onun muhalif kaldığı bir hadis örneği vermektedir.¹⁴⁴ Diğer taraftan İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ta zikretmekte, ancak Enes b. Mâlik'i işittiği iddasının sahih olmadığını söylemektedir.¹⁴⁵ Bu, onun Enes b. Mâlik'e isnaden naklettiği hadislerin senetlerinde kopukluk bulunduğu anlamına gelmektedir.

Hedyu's-Sârî'de muhalefet nedeniyle cerh edildiği tespit edilen raviler bunlardan ibaret değildir. Abdurrahman b. Abdulmelik b. Şeybe¹⁴⁶, Osman b. Ferkad el-Attâr¹⁴⁷, Muhammed b. Abdulaziz¹⁴⁸,

¹⁴¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 394.

¹⁴² İbnu'l-Kattân el-Fâsî, *Beyânu'l-Vehm ve'l-Îhâm fî Kitâbi'l-Ahkâm*, (tahk.: el-Huseyn Âyti Saïd) Dâru Taybe, Riyad, 1418/1997, V, 362-363.

¹⁴³ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 10.

¹⁴⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Omer ed-Dârekutnî,; *el-İlelu'l-Vâride fî'l-Ehâdîsi'n-Nebeviyye*, (tahk.: Mahfuzurrahman Zeynullah) Dâru't-Tayyibe, Riyad, 1405/1985, XV, 395, 409.

¹⁴⁵ İbn Hibbân; *Kitâbu's-Sikât*, (tahk.: es-Seyyid Şerefuddin Ahmed) Dâru'l Fikr, Beyrut 1975, VI, 125.

¹⁴⁶ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 418.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 423

¹⁴⁸ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 441.

Abdurrahman b. Servân¹⁴⁹ Halid b. Abdurrahman¹⁵⁰ Yahya b. Eyyûb el-Mısrî el-Ğâfikî (ö. 163/780)¹⁵¹ İshak b. İbrahim el-Ferâdisî (ö. 227/842)¹⁵² vb. raviler sikalara muhalefet ettikleri gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. İbn Hacer bunları savunurken, ya onların mutabikleri bulunduğunu, ya da *es-Sahih*'te sadece bir veya birkaç hadisin bulunduğunu gerekçelerini ileri sürmüştür.

3.7. Yalancılıkla İtham Edilen Raviler

İbn Hacer, Buhârî ravilerinin güvenilirliklerinden o kadar emindir ki, onlar arasında hadis rivayetinde yalancı olan (kizbu'r-râvî) ya da gündelik hayatında yalancılıkla itham edilmiş olan (ittihamu'r-râvî bi'l-kizb) bir ravi bulunma ihtimaline yönelik bir söz söylememiştir. Biz, onun savunduğu Buhârî ravileri arasında on bir ravinin çeşitli gerekçeler ileri sürülerek yalancılıkla itham edilmiş olduklarını tespit etmiş bulunmaktayız. Bu ravileri ayrı bir makalede ele almış olduğumuzdan burada onları tek tek ele alıp incelemeyeceğiz. Ancak konu bütünlüğü açısından söz konusu makaleden kısa bir özet sunmanın yararlı olacağını düşünüyüyoruz.

Makalede, Yalancılıkla itham edilen Buhârî ravileri dört ana grupta değerlendirilmiştir. 1. İsim benzerliği nedeniyle karıştırıldığı iddia edilen raviler. 2. Kasden yalan söylemediği iddia edilerek savunulan raviler. 3. Hatalarının bulunduğu ancak yalancı olmadıkları belirtilen raviler. 4. İbn Hacer'in, yalancı oldukları iddiasını reddetmediği raviler.

İsim benzerliği nedeniyle karıştırıldığı iddia edilenler, Ahmed b. Sâlih el-Mısrî ve İsmail b. Ebân olmak üzere iki raviden ibarettir. İncelememiz sonucunda Ahmed b. Sâlih el-Mısrî hakkında isim karışıklığı bulunmadığı görülmüştür. Ünlü hadisçi Nesaî (ö.303/915), ona karşı kişisel hesapları yüzünden, onunla aynı isimi taşıyan bir başka ravi hakkındaki yalancılık ithamını Ahmed b. Sâlih hakkında yapılmış gibi gösterdiği anlaşılmıştır. İsmail b. Ebân'ın da, gerçekten ismi aynı olan bir başka ravi ile karıştırıldığı görülmüştür. Buna göre Buhârî ravisi İsmail b. Eban el-Varrâk, güvenilir bir ravidir. Diğer ravi İsmail b. Ebân el-Ganevî ise hadis uydurucusudur.

¹⁴⁹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 416.

¹⁵⁰ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 400.

¹⁵¹ İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 451.

¹⁵² İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî*, s. 389.

Kasden yalan söylemediği iddia edilerek savunulan raviler başlığı altında; Sabit b. Muhammed el-Âbid ve Abdullah b. Salih el-Mısırî el-Cuhenî isimli iki ravi ele alınmıştır. İbn Hacer bunları kasden yalan söylemediklerini iddia ederek savunmuştur. Ancak tespit ettiğimiz kadarıyla Sabit b. Muhammed, başka münekkitler yanında, bizzat Buhârî tarafından da eleştirilmiş olan zayıf bir ravidir.¹⁵³ Abdullah b. Salih el-Mısırî ise ömrünün sonlarına doğru bunadığı, bunu fırsat bilen komşusunun, uydurduğu hadisleri onun yazısına benzeterek kitapları arasına koymuş, o da bu rivayetleri kendi rivayetleri sanarak nakletmiştir. Bu uydurma rivayetleri gören hadisçiler onun hadis uydurduğunu iddia etmişlerdir. İbn Hacer tüm yalancılık iddialarının bundan ibaret olduğunu söyleyerek onu savunmuştur. Ancak diğer münekkitlerin değerlendirmelerine bakıldığında durumun İbn Hacer'in söylediği kadar hafife alınamayacağını görülmektedir.¹⁵⁴

Hataları bulunduğu, ancak yalancı olmadıkları belirtilerek savunulan raviler; el-Hasan b. Mudrik es-Sedûsî, Saîd b. Yahya b. Salih el-Lahmî, Muallâ b. Mansûr er-Râzî, İkrime b. Abdullah el-Berberî ve Muhammed b. Talha b. Musarrıf el-Kûffî'dir. Hasan b. Mudrik'in, her ne kadar yalancılıkla itham edilememiş olsa da, onun yalancılıkla itham edilen ravilerden hadis nakletmiş ve hadis müzakeresinde onlara güvenmiş olduğu¹⁵⁵; Saîd b. Yahya'nın, yalancı ve metrûk ravilerden hadis alarak naklettiği¹⁵⁶ için yalancılıkla itham edildikleri anlaşılmıştır. Muallâ b. Mansûr ise Ehli Rey'den olması nedeniyle İbn Hanbel tarafından, haksız bir şekilde yalancılıkla itham edilmiş olduğu görülmüştür.¹⁵⁷ İbn Hacer, bunlar içinde en fazla İkrime el-Berberî üzerine savunuyu yapmıştır. Çünkü bu raviler içinde yalancılık ithamına en fazla maruz kalan odur. O, özellikle İbn Abbâs'ın tefsir ile ilgili rivayetleri başta olmak üzere çok hadis rivayet etmiştir.¹⁵⁸ Muhammed b. Talha'nın hadis işitmediği babasına isnaden yaptığı nakiller, onun yalancılıkla itham edilmesi-

¹⁵³ Oruçhan, Osman; "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme" *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Vol. 11/17 Fall 2016, p. 487-518, s. 496.

¹⁵⁴ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri" s. 496-499.

¹⁵⁵ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri" s. 499.

¹⁵⁶ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri" s. 499-500.

¹⁵⁷ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari" Ravileri" s. 500-501.

¹⁵⁸ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari" Ravileri", s. 501-512.

ne neden olmuştur. Diğer taraftan onun tüm hadislerini içine alan bir başka zayıflık iddiası da bulunmaktadır.¹⁵⁹

İbn Hacer'in yalancı oldukları iddiasını reddetmediği raviler de; Esîd b. Zeyd el-Cemâl ve Hasan b. Umâra'dır. Bu iki ravi, münekkitlerin geneli tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin en önemlisi onların hadis uydurucusu olmalarıdır. İbn Hacer bunların yalancı olduklarını reddetmemiş olsa da; Buhârî'nin bunların ilkinden aldığı hadisi bir başka kanaldan da desteklemiş olmasını; ikincisini de Buhârî'nin asıl ravisi olmadığı gerekçelerini ileri sürerek savunmuştur.¹⁶⁰

Sonuç olarak Buhârî'nin *es-Sahih*'inde, İbn Hacer gibi, Buhârî'nin kusurlarını görmezlikten gelen bir şârihin bile kabul etmek zorunda kaldığı iki adet yalancı ravi bulunmaktadır. Buhârî ravilerinden yalancılıkla itham edilenlerinin çoğu gerçekte yalancı değildir. Ancak onların çeşitli adalet ve zabt kusurları bulunmaktadır. Bu da klasik hadis usulü kuralları dikkate alındığında Buhârî'nin *es-Sahih*'inde zayıf hadislerin bulunduğunu göstermektedir. Buhârî ravilerinden üçü; münekkitlerin mezhep taassubu, kişisel hırslar ya da isim karışıklığı gibi nedenlerle yalancılıkla itham edilmişlerdir.

İbn Hacer, Buhârî'nin yalancılıkla itham edilen ravilerinden kolay savunulamayacak olanları için, en azından onlardan nakledilen hadis sayısının azlığını gerekçe göstererek savunmaya çalışmıştır. O, eleştirilen Buhârî ravilerinin rivayetlerinin başka raviler tarafından mutabaat edilmesini onların temize çıkması için yeterli görmektedir. Oysa hadis rivayetlerinin her bir ravisi ayrı ayrı değerlendirilmektedir. Bu durumda bir Buhârî ravisinin rivayeti ne kadar mutabaat edilirse edilsin, kendisi zayıf olmaktan kurtulamamaktadır.

Sonuç

İbn Hacer'in *Hedyu's-Sârî* isimli eserinin dokuzuncu bölümü özelinde gerçekleştirdiğimiz incelemede görülmüştür ki, bu bölümde tespit edildiği kadarıyla Buhârî'nin *es-Sahih*'inde 464 ravi gerek adalet, gerekse zabt yönlerinden, bazı münekkitler tarafından çeşitli düzeylerde cerh edilmiştir. İbn Hacer de, gerek başka münekkitlerin

¹⁵⁹ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari" Ravileri", s. 512-513.

¹⁶⁰ Oruçhan, "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari" Ravileri", s. 514-515.

sözleri, gerekse kendi değerlendirmeleri ile bu ravileri savunmaya çalışmıştır.

İbn Hacer'in değerlendirmelere üzerinden, başka münekkitlerin görüşlerini de dikkate alarak yaptığımız çalışmalar doğrultusunda ulaştığımız kanaate göre eleştirilen bu 464 ravinin büyük bir bölümü hakkında yapılan eleştiriler, *es-Sahîh*'teki hadislerin senetlerinin güvenilirliklerini ortadan kaldıracak düzeyde görülmemektedir. Hatta bu ravilerden bazılarının, isim karışıklığı, münekkitlerin ilgili ravilere yönelik kişisel husumetleri, ya da mezhebi taassupları vb sebeplerle yeterli delil bulunmadan cerh edildikleri, İbn Hacer'in de bunları ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Ancak bunlar içinde yalancılık ithamı, bid'atinin propagandasını yapmak, hata ve yanılırları çok olmak vb. ağır kusurları bulunan raviler de bulunmaktadır.

İbn Hacer'in, eleştirilen Buhârî ravilerini savunmada kullandığı yöntem ve argümanları şöyle sıralayabiliriz:

122 | db

a) Mecerûh ravilerin, hadislerinin kabulüne engel olacak düzeyde cerhine neden olan konularda bilgi verirken, genel olarak *es-Sahîh*'te ele aldığı cerh konusu kapsamına giren ravi bulunmadığını, ya da çok az bulunduğunu; onlar hakkındaki cerh ithamlarının da savunulabilir düzeyde olduğunu iddia etmiştir. Ancak durum başka kaynaklarda verilen bilgilerle karşılaştırıldığında, İbn Hacer'in iddialarının büyük oranda doğru olmadığı görülmektedir.

b) Bir raviyi savunurken genellikle önce onu ta'dil eden münekkitlerin görüşlerine yer vermiştir.

c) İbn Hacer, sıklıkla mecrûh bir ravinin rivayetinin, yine *es-Sahîh* içinde mutabaat ya da şevâhid adı verilen başka tarîklerle desteklenmiş olduğu bilgisini bir savunu argümanı olarak kullanmıştır.

d) Kimi mecrûh ravilerin rivayetlerinin, başka muhaddisler tarafından da delil olarak kullanılmış olduğunu, onların güvenilirliğine delil olarak sunmuştur. Bu tavır, cerh ifadelerinin muhaddislerce dikkate alınmaması gereken bilgiler olarak görüldüğünün bir göstergesi şeklinde değerlendirilebilecek bir tavrıdır.

e) Kimi mecrûh ravileri savunurken, onlardan nakledilen hadislerin azlığını ileri sürerek, zayıf bir ravinin *es-Sahîh*'te bulunuyor olmasını önemsizleştirmeye çalıştığı şeklinde yorumlanabilecek çaba içine girmiştir.

f) *es-Sahîh*'te az hadisi bulunduğunu ileri sürerek savunduğu ravilerin önemli bir kısmı, kendisinin de, ilgili ravinin mecrûh olduğunu kabul etmek zorunda kaldığı raviler oluşturmaktadır.

g) İbn Hacer'in, gerek ravilerin değerlendirilmesinde, gerekse diğer münekkitlerin ilgili raviler hakkındaki değerlendirmelerini nakilde, büyük oranda hakkaniyet ölçülerini koruduğu görülmüştür. Ancak savunusunu yaptığı bazı ravilerin kusurlarını görmezlikten gelmiş, aleyhlerinde olan bazı münekkit yorumlarına, *Hedyu's-Sârî*'de yer vermemiştir.

h) Kimi raviler hakkında İbn Hacer, kendisine ait diğer eserlerde daha olumsuz tablo çizerken, bu eserinde bir Buhârî ravisi olarak değerlendirdiğinden olsa gerek, söz konusu olumsuzluklara fazla değinmemeyi tercih ettiği görülmüştür.

ı) Bu eserde savunduğu raviler konusunda *es-Sahîh*'in asıl sahibi olan Buhârî'nin görüşlerini bile görmezlikten gelebilmiştir. Yukarıda meçûl raviler arasında adı geçen Muhammed b. Ebi'l-Kasım ve Hılâs b. Amr hakkındaki değerlendirmeleri buna örnek olarak verilebilir.

ı) İbn Hacer'in, savunduğu ravilerin *es-Sahîh*'te yer alan bazı rivayetleri konusunda, eksik ve yanlış bilgi verdiği görülmüştür. Örneğin Mücahid'den aktardığı rivayetleri eleştirilen, Ca'fer b. İyâs'ın, *es-Sahîh*'te rivayeti bulunduğu halde bulunmadığını iddia etmiştir. İmran b. Hittân'ın *es-Sahîh*'te sadece bir rivayeti bulunduğunu söylemiştir. Ancak iki rivayet bulunmaktadır.

j) Cerh edilen bazı raviler hakkındaki iddiaların tümü, ya da bir bölümü cevapsız bırakılmıştır.

Sonuç olarak, İbn Hacer, kendi döneminde karizmatik yerini almış olan Buhârî'nin *es-Sahîh* isimli eserine yazdığı şerhi *Fethu'l-Bârî*'nin mukaddimesi olan *Hedyu's-Sârî*'de tamamen savunmacı bir yaklaşımı tercih etmiştir. Bu savunuları esnasında bazen sübjektif değerlendirmeler yaptığı; bu bağlamda bazen zorlama yorumlara giriştiği, raviler aleyhine olan diğer bazı münekkit görüşlerine, hatta kendisinin başka kitaplarında ilgili raviler aleyhine olabilecek değerlendirmelere ve Buhârî'nin görüşlerine yer vermediği görülmüştür. Ayrıca İbn Hacer'in, bu eserde savunmaya çalıştığı bazı Buhârî ravilerinin kolaylıkla savunulabilecek durumda olmadıkları görülmüştür. Bir başka deyişle *es-Sahîh*, tarihi süreç içerisinde pek

çok muhaddisin iddia ettiği gibi tamamen hatalardan arınmış bir hadis kaynağı değildir. Dolayısıyla bu tür eserlerde bulunan hadislerin her birinin senetlerinin de yeniden incelemeye tabi tutulması büyük önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Alâî, Ebû Said b. Halil İbn Keykeldî, *Camîu't-Tahsîl*, Âlemu'l-Kutub, Beyrut 1407/1986.
- Aydınlı, Abdullah; "Muallak", *DİA*, İstanbul, 2005.
- Bâcî, Suleymân b. Halef; *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*. (tahk.: Ebû Lubâbe Huseyn) Dâru'l-Livâ', Riyad 1986.
- Bilen, Mehmet; *İbn Hacer'in Buhari Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail; *es-Sahîh*. (tahk.: Mustafa Dîb el-Buğâ) Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1990.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail; *et-Tarihü'l Kebîr* (tahk.: es-Seyyid Hâşim en-Nedvî) Dâru'l Fikr, Beyrut t.y.
- Çakın, Kamil; "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. X, sy. 1-4. Ankara 1997.
- Dârekutnî, Ali b. Omer; *el-Ilelu'l-Vâride fi'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye*, (tahk.: Mahfuzurrahman Zeynullah) Dâru't-Tayyibe, Riyad 1405/1985.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer; *es-Sunen*, (tahk.: es-Seyyid Abdullah Haşim el-Yemânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1386/1966
- Dehlevî, Abdulaziz b. Şah Veliyyullah; *Bustanu'l-Muhaddisin*, (çev.: Ali Osman Koçkuzu) Ankara, 1986.
- Ebû Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, es-Sunen, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- Erul, Bünyamin, "Tedlîs", *DİA*, İstanbul, 2001.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, El-Muvaddih li Evhâmî'l-Cem' ve't-Tefrîk, (Tashihi; Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî), (Musahhîh'in Mukaddimesi), Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, 1405/1985.
- İbn Adîy, Abdullah, el-Curcânî; *el-Kâmil fi Duafâ'ir-Ricâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.
- İbn Ebî Hâtîm; *Kitâbul-Cerh ve't-Ta'dîl*, İhyâu't-Turâs el-Arabî, Beyrut 1952.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (tahk.: M. F. Abdalbâkî-Muhyiddin el-Hatib) Dâru'l-Marife, Beyrut 1379.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh; *Ma'rifetu's-Sikât*, Medine 1985.
- İrâkî, Veliyyuddîn Ahmed b. Abdurrahman Ebû Zur'a; *Tuhfetu't-Tahsîl fi Zikri Ruvâtî'l-Merâsîl*, (tahk.: Abdullah Nevvâra) Mektebetu'r-Ruşd 1999.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1379.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Nuhbetu'l-Fiker fi Mustalahi Ehli'l-Eser*, Dâru İhyai't-Turâs el-Arabî, Beyrut t.y.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Nüzhetü'n-Nazar fi Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, (tahk.: Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî) Riyad 2001.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Taglîku't-Ta'lîk alâ Sahîhi'l-Buhari*, (tahk.: Said Abdurrahman Musa el-Kuzekî) el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1405.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî; *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.
- İbn Hanbel, Ahmed; *el-İlel ve Ma'rifeti'r-Ricâl*, Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hibban, Muhammed; *Kitabu'l-Mecrûhîn*. (tahk.: Mahmûd İbrahim Zâyed) Dâru'l-Va'y, Haleb t.y.
- İbn Hibbân, Muhammed; *Kitâbu's-Sikât*. (tahk.: es-Seyyid Şerefuddin Ahmed) Dâru'l Fikr, Beyrut 1975.

- İbn Maîn, Ebû Zekerıyya; *Tarihu İbn Maîn*, (tahk.: Ahmed Muhammed Nur Seyf) Merkezu'l-Bahsu'l-İlmî, Mekke 1979.
- İbnu'l-Cevzi; *ed-Duafa ve'l-Metrûkîn*. (tahk.: Abdullah el-Kadî). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1406.
- İbnu'l-Kattân el-Fâsî; *Beyânu'l-Vehm ve'l-İhâm fî Kitâbi'l-Ahkâm*, (tahk.: El-Huseyn Âyti Saîd) Dâru Taybe, Riyad 1418/1997.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman; *Ulûmu'l-Hadîs*, (tahk.: Nuruddin Itr) Beyrut, 1984.
- Kandemir, M. Yaşar; "el-Câmiu's-Sahîh", DİA, İstanbul, 1993.
- Koçyiğit, Talat; *Hadis İstılahları*, Ankara 1985.
- Mizzî, Yusuf b. ez-Zekî; *Tehzîbu'l-Kemâl*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1980.
- Oruçhan, Osman; "İbn Hacer'in Yalancılıkla İtham Edilen Buhari Ravileri Savunusu Üzerine Bir Değerlendirme" *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 11/17 Fall 2016.
- Polat, Selahaddin; "Galat", DİA, İstanbul 1996.
- Sezgin, M. Fuad; *Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Kitabiyat, Ankara 2000.
- Sönmez, Mehmet Ali; *İbn Hibbân ve Cerh Ta'dîl Metodu*, İstanbul, t.y.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr; *Tedribu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (tahk.: Ahmed Omer Haşim) Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993.
- Şakir, Ahmed Muhammed; *el-Bâisu'l-Hasîs*, Kahire 1377/1958.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa Ebu İsa; *el-Câmiu's-Sahîh*, (Tahk.: Ahmed Muhammed Şakir v.d.), Dâru İhyâi't-Turâs el-Arabî, Beyrut, t.y.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer; *Kitâbu'd-Duafâ'l-Kebîr*, Beyrut 1984.
- Yaran, Rahmi; "Bid'at" DİA, İstanbul, 1992.
- Yücel, Ahmet; "Cehâletü'r-Râvî ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi*, c. I, sy, 2. İstanbul 1996.
- Zehebî, Şemsuddin; *Mizânu'l-İtidal fî Nakdi'r-Rical*, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut 1995.
- Zehebî, Şemsuddin; *el-Muğnî fî'd-Duafâ'* (tahk.: Nûruddin Itr). b.y. t.y.
- <http://asyaninseesi.com/talibandan-buhari-hatmi-programi/> (Erişim:12.04.1017)
- <http://www.islamibirlik.com/vakif-haberleri-ifamda-buhari-i-serif-hatmi-1604.html> (Erişim:12.04.2017)

- İBNUL-İMAD, Ebu'l-Felah Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, Abdulkadir Arnavut, Mahmûd Arnavut (tah.), Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986. I-XI
- İSMÂİL PAŞA el-Bağdâdî, *Hedîyyetu'l-Arifin Esmâu'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1951. I-II
- KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut 1993. I-III
- KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 4. Baskı, Otto Yayınları, Ankara 2013.
- _____, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Üçüncü Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006.
- KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Usûlü*, Beşinci Baskı, TDV Yayınları, Ankara 2006.
- LEKNEVÎ, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdulhay b. Muhammed, *er-Ref ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Abdülfettah Ebû Gudde (thk.), Mektebu'l-Matbuati'l-İslamiyye, Halep tarihsiz,
- RÛDÂNÎ, Muhammed b. Süleyman, *Sılatü'l-Halef bi-Mevsulî's-Selef*, Muhammed Hacci (thk.), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- SEZGİN, Fuat, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, Mahmud Fevzi Hicazi (Arapçaya çeviren), Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyad 1991. I-V
- SUYÛTÎ, Celalettin, *Tabakâtu'l-Huffaz*, Dâru'k-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Mîzânu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Rical*, Ali Muhammed el-Bicavî (Thk.) Dâru'l-Fikr, Beyrut trs. I- IV
- _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Şuayb el-Arnâvut, İbrâhim ez-Zeybek (thk.), Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 1983. I-XXV
- _____, *Tezkiretu'l-Huffaz*, Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, Beyrut trs. I-IV

